

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ГАФАРОВА НАРГИЗ АЙДЫН кызы

ТЮРКИЗМЫ В РУССКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014

Работа выполнена в отделе языковых связей Института Языкознания имени Насими Национальной Академии Наук Азербайджана

Научный руководитель: *Тюркан Алиаишаф кызы Эфендиева*
доктор филологических наук,
профессор

Официальные оппоненты: *Руфат Аишаф оглы Рустамов*
доктор филологических наук,
профессор

Баба Баладжа оглы Магеррамли
доктор философии по филологии, доцент

Ведущая организация: *Бакинский Славянский Университет*
Кафедра тюркологии

Защита состоится « 23 » __09____ 2014 г. в ____ часов на заседании Диссертационного Совета (Д.01.141) по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологии при Институте Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана.

Адрес: Баку, AZ 1143, проспект Г.Джавида 115, V этаж, Институт Языкознания им. Насими НАНА.

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной Научной библиотеке Национальной Академии Наук Азербайджана.

Автореферат разослан « ____ » _____ 2014 г.

Ученый секретар
Диссертационного Совета,
доктор филологических наук:

Н.Ф.Сеидалиев

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Проблема взаимодействия славянских языков с тюркскими до настоящего времени в большей степени разрабатывалась в плане воздействия славянских и, в частности, русского языка на тюркские и в меньшей степени в плане обратного влияния тюркских языков на славянские и, в частности, на русский язык. В этой связи необходимо отметить, что проблемы заимствования и ассимиляции тюркизмов в русском языке до сих пор остаются малоизученными или же неизученными вовсе. Изучение тюркизмов в русской поэтической речи представляет огромный интерес. Прежде всего, в них точно обозначен нижний предел датирования. Произведения, привлеченные к исследованию, относятся к XVIII-XIX и началу XX века, времени формирования и становления русского литературного языка. Таким образом, литературные памятники отражают язык соответствующей эпохи, а тюркизмы, зафиксированные в них – это ценнейший материал для изучения не только истории языка, но и истории становления и развития его художественного стиля. Зафиксированные в этих литературных произведениях тюркизмы можно рассматривать как лексические единицы, достаточно хорошо ассимилированные в русском языке того времени, и ставшие неотъемлемой частью его словарного состава. Вместе с тем, необходимо отметить, что проблема тюркизмов в русском языке многоаспектна и на современном этапе расширения общелингвистических и тюркологических исследований требует более пристального и комплексного изучения как в плане тюркологии, так и в плане теории языка. Исследование тюркизмов, их функционирование в нетюркской языковой среде весьма актуально также с точки зрения контактологии – взаимодействия и взаимовлияния разных языков.

Объектом исследования являются художественные произведения русских поэтов XVIII-XIX и начала XX века. Дополнительно были привлечены языковедческие и литературоведческие работы, способные пролить свет на проблемы лексической интеграции тюркских заимствований в русском литературном языке, а также этимологические и толковые словари русского языка.

Предметом исследования является систематизация обобщаемых результатов полученных в ходе анализа и наблюдения исследуемой темы.

На основе многопланового скрупулезного лингвистического анализа в работе предложены новые интерпретации целого ряда тюркизмов, зафиксированных в поэтических произведениях исследуемого периода.

Методы и источники исследования. В работе были использованы описательный метод в интерпретации материала с привлечением лексикографических источников, сравнительно-исторический и статистический методы.

Источниками исследования послужили работы выдающихся лингвистов, историков, изучавших проблемы русско-тюркских исторических и языковых контактов.

Цель и задачи исследования состоят в выявлении лексической и грамматической ассимиляции тюркских лексических элементов и определении их функционально-стилистической специфики в произведениях русских поэтов XVIII-XIX и начала XX века, а также в выяснении их роли в развитии русского литературного языка и обогащении его новыми понятийными единицами.

В соответствии с целью в работе ставятся и решаются следующие **задачи**:

- выяснить место тюркизмов в общем процессе формирования и развития русского литературного языка XVIII – начала XX века;
- определить характер ассимиляции тюркизмов в русской поэтической речи на морфологическом уровне;
- определить степень словообразовательной активности тюркских заимствований в языке русской поэзии XVIII-XIX и начала XX века;
- проследить процесс вхождения тюркизмов в русскую поэтическую речь XVIII-XIX – начала XX века и выявить дальнейшие тенденции данного процесса;
- осуществить лексико-семантический анализ тюркских лексических единиц и провести их разделение на лексико-тематические группы;
- провести этимологический анализ ряда тюркизмов.

Научная новизна диссертации заключается в широте рассматриваемого материала и научных результатах, полученных в ходе исследования: в работе впервые привлекаются комплексному исследованию тюркские лексические единицы, зафиксированные в русской поэзии XVIII-XIX и начала XX века, проводится их всесторон-

ний лексико-семантический анализ, рассматривается степень их грамматической адаптации в русском литературном языке, а также определяются их функционально-стилистические особенности. Тюркизмы в произведениях поэтов исследуемого периода обогащают русский литературный язык новыми понятийными единицами, поднимая его на качественно новый уровень. Необходимо также отметить, что ни в азербайджанском языкознании, ни в русистике до сих пор тюркские лексические единицы в русской поэзии XVIII-XIX – начала XX века не были предметом специального монографического исследования.

Теоретическая значимость диссертации связана с тем, что её выводы и положения могут быть хорошим подспорьем в дальнейших исследованиях по общей лингвистике, азербайджанскому языкознанию, русистике, а также контактологии.

Практическая значимость диссертации заключается в использовании результатов исследования при подготовке спецкурсов по теории языка и по сопоставительному языкознанию, контактологии, истории формирования функциональных стилей, стилистике художественной речи, а также в составлении лексикографических словарей.

На защиту выносятся следующие положения:

1. исчерпывающий и всеобъемлющий анализ лексико-семантических и структурно-грамматических особенностей тюркизмов рассматриваемого периода;

2. изучение механизма заимствования тюркизмов в русской поэзии, их лексико-семантическая дифференциация и этимологическая интерпретация поможет выявлению общих тенденций и дальнейших перспектив в области контактологии;

3. переход значительной части тюркизмов в общенародный разговорный язык, способствовавший повышению экспрессивности, эмоциональности и образности русского языка;

4. многогранность и многосложность процесса заимствования тюркизмов в русском литературном языке и их грамматическая адаптация;

5. частотность употребления тюркизмов в русской поэзии рассматриваемого периода объясняется уникальностью выраженных ими реалий, отсутствующих в русском языке.

Апробация диссертации. Работа выполнена в Институте языкознания.

нения им. Насими НАН Азербайджана. Основные положения и результаты исследования докладывались и обсуждались на международных и межвузовских научных конференциях Азербайджана, а также нашли свое отражение в статьях, опубликованных в различных республиканских научных изданиях, и за пределами нашей республики.

Структура и объем работы. Работа состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и словника тюркизмов, выявленных в поэтических произведениях исследуемого периода.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается выбор темы и ее актуальность, определяются цели, задачи и методы исследования, раскрывается научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, представляются основные положения, выносимые на защиту.

В первой главе «Лексико-семантический анализ тюркизмов в русской поэтической речи XVIII и первой половины XIX века», состоящей из четырёх разделов, рассматривается история вопроса и даётся анализ тюркизмов с привлечением толковых и двуязычных словарей.

В первом разделе «История исследования тюркизмов в русистике и азербайджанском языкознании» рассматривается проблема русско-тюркских языковых контактов, которая в силу своей значимости неизменно привлекает внимание тюркологов и славистов. В работе Ю.С.Сорокина о словарном составе русского языка XIX века в качестве одного из необходимых условий заимствования выдвигается обязательное наличие прямых контактов.¹

Тюркологи отмечали факт тесного общения русских с тюркоязычными племенами, народами, способствовавший практическому освоению языка и взаимопроникновению лексики русского и тюркоязычных народов. Известно, что заимствование слов – это многосложный и динамичный процесс. Тюркизмы в русском языке подвер-

¹ Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90 гг. XIX века. М.-Л.: Наука, 1965, с. 12.

гаются различным семантическим изменениям, обусловленным расширением функционально-стилистической сферы употребления данных лексических единиц, использованием их в новых смысловых и стилистических оттенках, развитием метафорических и метонимических значений и т.д. В этой связи особую значимость имеют работы видного тюрколога Н.А.Баскакова, посвященные комплексному исследованию русских фамилий тюркского происхождения и особенностям заимствований.¹ На материале древнерусских памятников письменности были написаны работы К.Г.Менгес, И.Г.Добродомова, Олжаса Сулейменова.

Прежде чем приступить к анализу тюркизмов в русской поэзии рассматриваемого периода, определим границы понятия «тюркский лексический элемент» или тюркизм. Н.К.Дмитриев показал на примере анализа путей заимствования отдельных слов, что понимать под тюркизмами только слова исконно тюркские вряд ли правомерно, поскольку это заведомо суживает круг слов, подлежащих учету как заимствований.²

В связи со сказанным выше целесообразно определить тюркизм как слово, непосредственно заимствованное из любого из тюркских языков в русский, независимо от его происхождения в тюркских языках. Таким образом, в целях более точного, соответствующего истинному происхождению слов определения границ термина «тюркизм», целесообразно подразделить все тюркизмы на две группы:

1. исконные тюркизмы – заимствованные в русский язык тюркские слова, которые принадлежат к исконному словарному составу тюркских языков, например, *алтын, чалый, тьма* и др.

2. исторические тюркизмы – заимствованные из тюркских языков слова, которые имеют нетюркское происхождение и усвоены тюркскими языками из какого-либо другого языка (персидского, арабского, монгольского и др.).

В диссертации мы будем придерживаться термина *исконные и исторические тюркизмы*, подразумевая под этим термином все восточные заимствования, как это принято среди большинства тюрколо-

¹ Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., «Наука», 1979, с. 279.

² Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря / «Лексикографический сборник», вып. 3. М., 1958, с. 505.

гов во всем мире (В.Д.Аракин, Н.К.Дмитриев, Г.Н.Асланов, Р.А.Юналеева, Р.Г. Гатаулина, Е.А. Кожевникова и др.).

Отметим, что азербайджанскими русистами и тюркологами также проделана большая работа в изучении тюркизмов в русском языке. Проблеме тюркско-славянских языковых контактов посвящены научные работы и защищены диссертационные работы. М.Ш.Ширалиев, подчёркивая большую роль азербайджанского языка в Закавказье, отмечал, что русские путешественники, писатели изучали азербайджанский язык и в своих произведениях использовали лексические элементы азербайджанского языка, отражавшие специфику быта, культуры, повседневной жизни, экономики.¹

В статье М.Т.Тагиева «Заметки о языке и стиле повести Л.Н.Толстого “Хаджи-Мурат”» говорится о проблемах функционирования тюркской лексики в языке русской художественной литературы.² В учебном пособии Г.Н.Асланова «Восточная (тюркская лексика в толковых словарях русского языка (конец XVIII – I половина XIX веков)» рассматривались вопросы отражения тюркизмов в толковых словарях русского языка.³ Ф.Г. Гусейновым исследовались тюркоязычные словообразовательные форманты в русском языке. В частности, им отмечалось, что «фактический материал письменных памятников, данные словарей, диалектный материал свидетельствуют о том, что вплоть до XVIII века тюркский пласт заимствований был самым многочисленным в русском языке»⁴ М.Тектели показала на большом количестве примеров наличие тюркизмов во всех лексических пластах русского языка, что является ярким свидетельством места и роли тюркских народов в истории восточных славян и России.⁵

¹ См.: Ширалиев М.И. Основные вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР // Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М., Наука, 1969, с. 114.

² Тагиев М.Т. Заметки о языке и стиле повести Л.Н.Толстого «Хаджи-Мурат» // Учён. зап. АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова, 1961. Вып. 3., с. 222.

³ Асланов Г.Н. Восточная (тюркская лексика в толковых словарях русского языка (конец XVIII – первая половина XIX века), Баку, 1990, 148 с.

⁴ Гусейнов Ф.Г. О тюркских суффиксах в русском языке // Сборник трудов, посвящённый 50-летию АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова. Баку, 1996, с. 33.

⁵ Təkləli Mınəxanım. Rus dilində türk sözləri, Bakı, Elm, 2001, с. 352 .

Второй раздел посвящен анализу лексико-тематических групп тюркизмов в поэзии М.В.Ломоносова, А.П.Сумарокова, М.М.Хераскова, Г.Р.Державина, которая сыграла неоценимую роль в лексико-семантическом усвоении тюркской лексики в русском литературном языке. В их поэтической речи встречаются многочисленные тюркизмы, относящиеся к различным областям общественно-политической жизни и быта.

В становлении современного русского языка, как языка русской национальности, неоценима роль М.В.Ломоносова, определившего направление развития русского литературного языка в будущем («Письмо о правилах российского стихотворства» – 1739), «Краткое руководство и красноречие» – 1748), «Российская грамматика» – 1785). Он впервые различил в грамматическом отношении язык церковно-славянский и русский, определил их этимологические и синтаксические особенности, и отдал предпочтение московскому наречию «для его отменной красоты».

В поэзии М.В.Ломоносова также встречаются тюркские заимствования, но не в том количестве как у М.П.Сумарокова, М.М.Хераскова, а в дальнейшем у Г.Р.Державина. В пятиактной трагедии «Тамира и Селим» изображены герои: Мумет – царь Крымский, Мамай – царь татарский, Тамира – царица Крымская, дочь Муметова, Селим – царевич Багдадский, Нарсым – царевич крымский, Надир – брат Муметова. М.П.Сумароков является выдающимся представителем эпохи от Ломоносова до Карамзина. В девяти трагедиях и сатирах А.П.Сумарокова встречаются тюркские заимствования: *алмаз, деньги, сундук, табак, болван, тафты, парчи, алтыница*, которые можно отнести к заимствованиям в эпоху становления древнерусского языка до татаро-монгольского завоевания.

В сатирической эпиграмме «Всегда болван – болван, в каком бы ни был чине» тюркизм *болван* помогает создать негативную оценочность.¹ В древнерусском языке тюркизм *болван* имел значение идол, что связано с историческими данными. В русском языке тюркизм *болван* в дальнейшем включается в семантическую систему воспринимающего русского языка и у этого слова появляется переносное значение «глупый», что зафиксировано в толковых словарях совре-

¹ Сумароков А.П. Стихотворения. Л., Советский писатель, 1961, с. 6.

менного русского языка.¹

Отметим, что поэзия М.М.Хераскова также заслуживает внимания и изучения с точки зрения использования в ней тюркизмов.

В поэме М.М.Хераскова «Россияда», посвящённой завоеванию Казанского ханства царём Иваном Грозным, наряду с обилием старославянизмов употреблены тюркизмы: *татары, бояре, орды, алмазный, ковры, магометанство, бисер, алкоран, книга*.² В поэме изображены татарские ханы, ханши и употребляются тюркские имена собственные: Алей, Сафгирей, вдова хана Сафгирея – Сумбека, Едигер, Батый, Сартак, Баркай, Менгу – Темир, Узбек, Мамай, Тохтамыш, Саргун (вельможа, влюбленный в воспитанницу Сумбеки – Емре).

По сравнению с вышеназванными поэтическими произведениями М.В.Ломоносова, А.П.Сумарокова, М.М.Хераскова в поэзии Г.Р.Державина количественный уровень употребления тюркизмов выше, что было связано с татарским происхождением поэта и отражением колониальной политики Российской империи. В «Стихах на покорение Дербента» и в оде «На возвращение из Персии через Кавказские горы графа В.И.Зубова» (1797) отражена азербайджанская тема. Г.Р.Державин приводит общепринятую в науке того времени этимологию топонима Дербент как «Врата железные». Стихи и оды Г.Р.Державина предвосхитили произведения поэтов-декабристов, А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Я.П.Полонского и других русских поэтов, открывших для русских читателей поэтический мир Кавказа и Закавказья: «Ты видел, – Каспий, протягаясь как в камышах, в песках лежит».³ В оде «Ко второму соседу» (1791-1798) топоним *Баки* дается в словосочетании «шёлк Баки». Этим поэт, по нашему мнению, сохранил произношение этого топонима, как в азербайджанском языке, что является свидетельством того, как в XVIII веке шёлк завозился из Азербайджана через Бакинский порт и получил соответствующее название «шёлк Баки».

В оде «Фелица» встречаются тюркизмы *киргиз-кайсацкая орда*,

¹ Большой Академический словарь русского языка. М.-Санкт-Петербург, Наука, 2004, т. 2, с. 107.

² Херасков М.М. Избранные произведения, Л., Советский писатель, 1961, 409 с.

³ Державин Г.Р. Оды. Л., Лениздат, 1985, с. 212.

мурзы, табак, султан, кафтан, плов, пироги, паша, бархатный, диван, бешимет. В оде «Видение мурзы» (1783 г.) использованы тюркизмы: *башиня, истукан, орда, терем, улус, досканцы, мурза, кадий, факир, арбуз, амбар, деньги, товар.* Д.Д.Благой объясняет слово **досканец** как коробочка, ящикек: «Державин употребил это старинное слово потому, что в древние времена «в России табаку не нюхали и потому табакерок не знали».¹ В конце XVIII века в русском литературном языке слово **мурза** имеет несколько значений, как и в тюркских языках. В оде царица обращается к своему вельможе, называя его: «Мурза! Она вещала мне». Поэт, обращаясь к царице, называет себя мурза.² Д.Д.Благой пишет: «Мурзой именовал себя автор потому, ... что произошёл он от татарского племени...».³ Сам поэт, объясняя слово **мурзавецкое**, отмечал: «Мурзе или дворянину принадлежащее, т.е. богато оправленное».⁴ Проведённый лексико-семантический анализ рассматриваемых тюркизмов в исследовании показал, что в поэтических произведениях первой половины XIX века часто употребляются тюркизмы, освоенные в русском языке до XVIII века: *тьма, корабль, туман, колчан, книга, корма.*

В поэтической речи XVIII начала XIX века часто употреблялись квалификативы, восходящие к тюркским адъективным заимствованиям: *алый, изумрудный, алмазный, мурзавецкий, казацкий, коварный, астраханский, киргиз-кайсацкий, кукушечий, чугунный, татарский, багряный, багровый.*

Употребление тюркизмов в поэтической речи показывает наличие тюркизмов в разных лексических пластах русского языка: бытовой, военной, социально-экономической, культурной.

В третьем разделе рассматриваются лексико-тематические группы в поэзии К.Н.Батюшкова и Н.М.Языкова. Ими по сравнению с поэзией Г.Р.Державина, А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова использовано меньше тюркизмов. В поэзии К.Н.Батюшкова выделено пять лексико-тематических групп тюркизмов, охватывающих социальную, военную и бытовую лексику. Лексико-тематический анализ тюркизмов в поэзии Н.М.Языкова выявил восемь групп, отражаю-

¹ Державин Г.Р. Стихотворения, Л., Советский писатель, 1957, с. 380.

² Там же, с. 72.

³ Там же, с. 375.

⁴ Там же, с. 33.

щих лексику широкого тематического круга и различного стилистического статуса.

В стихотворении К.Н.Батюшкова «Сон могольца» встречаются тюркизмы *моголец, визирь, бархатный, гурии булат, шатёр*: «И я не буду спать под *бархатным* намётом». ¹

В стихотворении Н.Языкова «Баян к русскому воину при Дмитрии Донском прежде знаменитого сражения при Непрядве» использованы тюркизмы *булат, баян, хан, татары, татарский*: «Зовёт *булат* твой из ножен», «И перед челами *татар*», «Ужасен *хан татарский* был». ²

В четвёртом разделе данной главы рассматриваются лексико-тематические группы в поэзии А.С.Пушкина (на основе анализа поэмы «Тазит» и стихотворения «Делибаш») и М.Ю.Лермонтова (на основе анализа поэмы «Измаил-бей»). В стихотворении «Делибаш» употреблены тюркизмы *казаки, делибаш*. Отметим, что употребление эпитета **красный** в сочетании «красный делибаш» говорит о хорошем знании поэтом значения тюркизмов *делибаш* и *кизилбаш*: «На холме пред казаками вьётся красный *делибаш*... *Делибаш* уже на пике, а *казак* без головы». ³

В поэме «Тазит», посвященной событиям на Кавказе, поэт употребил большое количество тюркизмов, а также тюркские и кавказские имена собственные и топонимы: *Тазит, Гасуб, Азраил, Татар-туба, Дариял, Терек*. ⁴

Поэзия М.Ю.Лермонтова содержит ценные сведения об особенностях употребления заимствованных слов-тюркизмов в первой половине XIX века в русском литературном языке. Тюркизмы, использованные в поэме «Измаил-бей», объединены в 11 лексико-тематических групп. Название поэмы «Измаил-бей» несет большую смысловую нагрузку. Имя пророка Исмаила, сына пророка Ибрагима, в русской передаче Измаил, было самым распространенным среди мусульманских народов Кавказа. В поэме дважды употреблен тюркизм

¹ Батюшков К.Н. Стихотворения. М., Художественная литература, 1977, с. 29.

² Языков Н.М. Стихотворения. М., «Советская Россия», 1978, с. 44-45.

³ Пушкин А.С. Избранные сочинения в двух томах. т. 1. М., Худ. лит. 1978, с. 299.

⁴ Там же, с. 574-581.

бей с антропонимами Измаил, Булат в препозиции и постпозиции: Измаил-бей, Бей-Булат. В «Азербайджанско-русском словаре» отмечено два значения слова *бей*, которое часто употребляются в современном литературном азербайджанском языке: 1. бек, дворянин; 2. новобрачный, жених.¹ В этой поэме употреблены прилагательные, образованные от тюркизмов: *булатный, турецкий, кизилый*.

Во второй главе, состоящей из двух разделов, дифференцируются и подробно исследуются лексико-тематические группы тюркизмов в поэзии А.И.Полежаева, Я.П.Полонского и поэтов второй половины XIX века, а также в поэзии серебряного века. **В первом разделе** рассматриваются тюркизмы в поэзии А.И.Полежаева, оказавшемся на Кавказе рядовым солдатом и принимавшем участие в боях за завоевание Кавказа. В поэме «Чир-Юрт» употреблены тюркизмы *алмазный, аул, байрам, базар, парча, гарем, паша, арба* и перечислены народы и народности, проживающие в то время на Кавказе: татары, чеченцы, кабардинцы, кумыки, лезгины, койсубулинцы, персияне, евреи. Здесь приводятся топонимы: *Кавказ, Аракс, Мауэртупа, Кошкильд, Койсу, Чир-Юрт, Балтугай*. Встречаются мужские и женские имена собственные: *Бей-Булат, Магомет, Шамхал, Кази Мулла, Гюльнара*. Поэт использует топоним Чир-Юрт в разных падежах, что говорит о полной грамматической адаптации топонима в русском языке.² В поэме «Эрпели» перечислены народы и племена Кавказа а также употреблены топонимы: кумыки, тавлинцы, мехтулинцы, черкесы, Старый Юрт, Аджар, Эльборус, Сунжа, Сулак, Терек, Костеки, Ташкичу, Тарки, Аракс, Кубань, Истанбул, Темир (Хан-Шура), Кафир-Кумык, Казанци. В поэме использованы тюркизмы *аул, саман, арбузы, чуреки, джигиты, арба, паша, изумруд, кизиль, шаровары, бешмет, ятаган, орда, кинжал, шатры, аманаты, папаха, шамхал, чевяки, кизилбаи*. Русские поэты часто употребляли оттопонимические прилагательные – детерминативы. А.И.Полежаев также употребил словосочетание *Койсубулинские* стремнины. В «Отрывке из послания к А.П.Лозовскому» (1838) встречаются тюркизмы *чихирь, бешмет, кинжал*.

¹ Азербайджанско-русский словарь. Составитель: Х.А.Азизбеков. Баку, Азгосиздат., 1965, с. 60.

² Полежаев А.И. Стихотворения и поэмы, Л., Советский писатель, 1987, с. 309.

Многие тюркизмы кавказских стихотворений «Прогулка по Тифлису», «Выбор *уста-баша*», «Татарская песня», «Татарка», «Сатар», «Караван» Я.П.Полонского относятся к азербайджанскому языку. В стихотворении «Выбор *уста-баша*» употреблены тюркизмы *базар*, *уста-баш*, *пол-абаза*, *амкар*, *вай-вай*, которые и сейчас употребляются в азербайджанском языке. Уже в названии стихотворения тюркизм *уста-баш* дается в родительном падеже единственного числа. В стихотворении дважды использовано междометие «*вай-вай*», воссоздающее местный колорит азербайджанской речи, широко распространенной в Тифлисе. Повтор междометия придает стихотворению трагикомический эффект и помогает воссозданию характерного образа восточного нищего: «*Вай-вай* кого-то мы изберем в *уста-башу!*..», «С тех пор *вай-вай!* У братья нищей *уста-башу* все нет как нет».¹

В толковом словаре азербайджанского языка отмечается, что междометие **vaу** служит для выражения значений сожаления, волнения. Азербайджанскому певцу, исполнителю мугамов, известному в то время в Закавказье, было посвящено стихотворение «Сатар», примечательное тем, что поэт упоминает образ певца Кярама, героя азербайджанского дастана «Асли-Кярам»: «Не знаю, что поешь, быть может, песнь Кярама, кого сожгла любовь».² В стихотворениях «На пути из-за Кавказа», «Не жди» употреблены тюркизмы *лячак*, *зурна*, *сазандари*, *чадра*. В XIX веке азербайджанское слово *лячак* было широко распространено в Закавказье. В «Азербайджанской этнографии» среди женских головных уборов дается описание *лячака*.³

В первом разделе второй главы также рассматриваются тюркизмы в стихотворениях поэтов второй половины XIX века А.Фет, В.Курочкин, А.Толстой, А.Майков, И.Суриков, А.Жемчужников, Д.Минаев, К.Феофанов, Л.Трифолев, С.Дрожжин, И.Бунин, К.Бальмонт, Ф.Соллогуб, В.Брюсов. В основном, это была бытовая лексика и отименные прилагательные: *парчовый*, *бойарский*, *чин*, *чиновник*, *шапка*, *амбар*, *кашка*, *бурлаки*, *бичева*, *бирюза*, *изумруд*, *буланый*, *кайма*, *туман*, *барыши*, *сундуки*. В знаменитой русской песне «Дуби-нушка» Л.Трифолева употреблены тюркизмы *бурлаки*, *барыши*, *бар-*

¹ Полонский Я.П. Лирика. Проза. М., Правда, 1984, с. 78-79.

² Полонский Я.П. Стихотворения. Л., Советский писатель, 1954, с. 74.

³ Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 2 c, s. 112.

ка, сундуки... «По кремнистому берегу Волги-реки, надрываясь идут бурлаки..., добывать для других *барыши*, нагружая чужие *сундуки*».¹ Лексико-семантический анализ тюркизмов в русской поэзии второй половины XIX века показывает, что поэты в зависимости от тематики стихотворений в том или ином количестве, употребляли тюркизмы причем они прошли фонетическую и грамматическую адаптацию в русском языке и характеризовались широким спектром стилистических функций.

Во втором разделе второй главы рассматриваются лексико-тематические группы тюркизмов в поэзии Н.С.Гумилева, А.А.Ахматовой, О.Э.Мандельштама. В поэзии «серебряного века» использование тюркской лексики перекликается с поэзией поэтов-декабристов. В работе нами было проанализировано около ста стихотворений Н.С.Гумилева, относящихся к 1902-1921-годам, различных по содержанию и выявлено большое количество тюркизмов, относящихся к различным частям речи: существительным, глаголам, прилагательным, междометиям, наречиям. Большое число использованных поэтом тюркизмов составляют существительные, которые охватывают разные лексические пласты русского литературного языка. Это старые тюркизмы древнерусского периода и тюркизмы средних веков, периода становления русского народа: *корабль, маяк, книга, чертог, бирюза, барыш, корма, караван, шатры, челнок, башни, чубук, кабак, ковер, изумруды, атлас, алмаз, парча, жемчуг, кафтан, бурнус, янычар, бей, султан, дервиш, бедуины, бушмены, феллахи, джины, шакал, кабан, собаки, жираф, туман, бурун, дурман, хамсин*. Н.С.Гумилев использует и производные глаголы, образованные от тюркизмов: *дурман-дурманит, коч-кочуют, багровело-обагрен, алело-заалели*. В роли эпитетов детерминативов поэт также использовал прилагательные, производные от тюркизмов: *алый, жемчужный, изумрудный, бархатный, алмазный, атласный, бирюзовый, туманный, багряный, багровый, чайный*. С помощью тюркизмов создаются авторские сравнения: «Что людская кровь святее изумрудного сока трав».² Поэт, следуя русской поэтической традиции поэтов XVIII века (М.Херас-

¹ Банников Н.В. Три века русской поэзии. М., Просвещение, 1979, с. 376.

² Гумилев Н.С. Стихотворения /Н.С.Гумилев, М., Эксмо, 2007, с. 182.

ков) и поэтов-декабристов, восточные имена собственные *Гуссейн, Гассан* дает через удвоенное «с». В поэзии Н.С.Гумилева нами выделено 14 лексико-тематических групп, охватывающих широкую тематику.

В поэзии А.А.Ахматовой широко употреблены старые и новые тюркизмы, многие из которых утратили свою маркированность как иноязычные слова. Множество примеров из поэзии А.Ахматовой – свидетельство освоения тюркизмов метафорической системой русского литературного языка. В стихотворении «Ташкентские страницы» в метафоре *месяц* сравнивается с алмазной *фелукой* – трехмачтовым судном с треугольными парусами: «Но месяц *алмазной фелукой* вдруг выплыл над встречей-разлукой». ¹ В стихотворении «Когда лежит луна» метафора строится на схожести цвета луны и ломтика дыни: «Когда лежит луна ломтем *чарджуйской* дыни на краешке окна и духота кругом». ² А.Ахматовой пришлось горько расплачиваться за тюркскую фамилию, взятую ею как литературный псевдоним, что требовало большого гражданского мужества: «*Ахматовской* звать не будет ни улицу, ни строфу». ³ Лексико-семантический анализ тюркизмов в стихотворениях и поэмах Ахматовой выявил 11 лексико-тематических групп, куда вошли морская, бытовая, социальная лексика, названия рыб, птиц, растений, драгоценных камней, музыкальных инструментов, обуви, одежды, тканей.

Поэзия О.Э.Мандельштама, одного из виднейших представителей русского акмеизма содержит тюркизмы, относящиеся к разным лексико-тематическим группам. Отметим несколько примеров сочетания детерминативов, производных от тюркизмов, использованных поэтом в стихотворениях: *чертог туманный, туманный перезвон, туманная боль, туманное окно, элизиум туманный, кочующие толпы, аленький рот, буйный хмель, Шопен чалый*. Примечательно, что многие эпитеты поэтов «серебряного века» перекликаются. У Н.Гумилева в стихотворении «Родос» встречается эпитет «туманные годы». Эпитет «аленький рот» из стихотворения О.Мандельштама «Возможно ли женщине мертвой хвала?» перекликается с эпитетами

¹ Ахматова А.А. Лирика, М., Худ. литература, 1989, с. 282.

² Там же, с. 243.

³ Там же, с. 31.

из стихотворений Н.Гумилева «алые губы, алый, алеющий цветок». Употребление эпитета *чалый* в сочетании «Шопен чалый» в значении «седой» говорит о знании поэтом значения слова *чалый* в тюркских языках. М.Т.Тагиев, подробно рассматривая значения слова *чалый*, с сожалением отмечает, что в словаре оно приводится без указания на тюркское происхождение. М.Т.Тагиев пишет, что в русском языке это слово сохранило значение масти лошади (чалый /серо-бурый), в тюркских же языках оно расширило значение и употребляется в отношении не только лошадей, но и людей поседевших, а также предметов серо-бурого цвета. В выводах ко второй главе отмечается, что на базе тюркизмов в русском языке развиваются новые метафорические словосочетания, сравнения в русской художественной литературе, что является фактом дальнейшего продвижения тюркизмов в лексико-семантической и стилистической системе современного русского литературного языка. Лексико-семантический анализ тюркизмов в поэзии показал освоение их смыслового содержания современным русским литературным языком.

Третья глава посвящена грамматической адаптации тюркизмов в русской поэтической речи. В тюркской лексике, вошедшей в русскую поэтическую речь конца XVIII, всего XIX и начала XX века, наблюдаются словообразовательная, грамматическая и широкая орфографическая вариативность, а также колебания в ударении. Третья глава состоит из пяти разделов, в каждой из которых рассматривается грамматическая адаптация тюркизмов. **В первом разделе** рассматривается употребление тюркизмов в духовных одах М.В.Ломоносова, А.П.Сумарокова, М.М.Хераскова, Г.Р.Державина. Тюркизмы даны поэтом в грамматических нормах того времени. В одах поэта использовано небольшое количество тюркизмов, относящихся к периоду русско-булгарских языковых контактов: *корабль, бисер, шатер, туман, копье, кинжал, колчан, книга*. В «Оде на день восшествия на престол императрицы Елизаветы» (1744) тюркизмы *корабли, бисер, копье* даны в соответствии с грамматическими законами русского языка того времени: «сокровищ полны корабли» (им. п., мн. ч.), «и се Минерва ударяет копием» (тв. п., ед. ч., ср.). В пятиактной трагедии «Тамира и Селим» М.В.Ломоносов называет героев трагедии восточными именами собственными, от которых образуются прилагательные с помощью притяжательных суффиксов -ов, -ин: Мумет-царь Крымский, брат Тамирин, Надир-брат Муметов, Заисан-

визирь Муметов, Клиона-мамка Тамирина. Крымского царя поэт назвал Мумет, точно передав крымско-татарское произношение мусульманского имени Мухаммед. В Турции и в настоящее время часто встречается имя Мемет. Ф.Г.Гусейнов считает, что в русском языке в фамильных именах на -ин суффикс притяжательности восходит к тюркскому суффиксу притяжательности.¹ В сатирах, эпиграммах А.П.Сумарокова тюркизмы встречаются в большем количестве, чем в поэзии М.В.Ломоносова, причем эти заимствования можно отнести, в основном, к кыпчакским языкам. В сатире «Хор по превратному свету» тюркизмы алмаз, деньги боярин употреблены в род. падеже мн. числа: «Дьячихи алмазов не носят», «В землю денег за морем не прячут», «Пред больших бояр лампад не ставят»². В эпиграммах А.П.Сумарокова встречаются тюркизмы шапка, чалма употребленные в им. падеже, ед. числа женского рода: «Ни шапка, чалма употребленные в им. падеже, ед. числа женского рода: «Ни шапка, ни картуз, ни шляпа, ни чалма не могут умножить нам данного ума».³ Тюркизмы *деньги, алмаз, боярин, шапка, чалма* прошли грамматическую адаптацию в русском языке и приобрели соответствующие словообразовательные форманты. Наряду со «старыми» тюркскими заимствованиями в поэзии М.М.Хераскова употреблены и новые тюркизмы и тюркская ономастика: имена собственные и топонимы. В поэмах «Чесмесский бой» и «Россияда» использованы тюркизмы: *татары, туман, турки, кинжал, магометанство* и производные от них отыменные прилагательные *татарский, турецкий, магометанский*. В поэмах М.М.Хераскова даются варианты имени пророка Магомет, Махомет, Махмет, от которых с помощью различных суффиксов были образованы существительные *магометани – махометанин* и прилагательные Магометова война, Магометанская тьма. Имя собственное Гассан поэт дает с двойным «с», употребляя со словом *бей* в разных вариантах: Бей-Гассан, Гассан-Бей. От имени *Гассан* было образовано притяжательное прилагательное *Гассанов*, употребленное в сочетании со словами флот, движение: *Гассанов флот, Гассаново движение*. От тюркского топонима Чешме в русской пере-

¹ Гусейнов Ф.Г. О тюркских суффиксах в русском языке // Сб. трудов, посвященный 50-летию АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова. Баку, 1996, с. 37.

² Сумароков А.П. Стихотворения. Л., Сов. писатель 1961, с. 153.

³ Там же, с. 165.

даче Чесма с помощью суффикса – ск были образованы прилагательные Чесмеский бой, Чесмеска брань. В поэмах М.Хераскова употреблены варианты прилагательных, образованных от тюркизмов в вин. падеже женского рода с окончаниями -ую, -у: Чесмескую, Чесмеску, Магометанскую, Магометанску. В поэме «Россияда» употреблены слова *ордынец, ордынская*, производные от тюркизма *орда* (*Ордынской* гордостью означился конец, Казань ты покорил и с ней *ордынцев* всех). **Во втором разделе** показана грамматическая адаптация тюркизмов в поэзии К.Батюшкова, Н.Языкова. **В третьем разделе** освещена грамматическая адаптация тюркизмов в поэзии А.С.Пушкина и М.Ю.Лермонтова. **В четвертом разделе** анализируются тюркизмы, прошедшие фонетическую и грамматическую адаптацию в русском языке в поэзии А.И.Полежаева, Я.П.Полонского и поэтов второй половины XIX века. **В пятом разделе** рассматривается степень грамматического усвоения тюркизмов в поэзии Н.Гумилева, А.Ахматовой, О.Мандельштама. От тюркизмов *газель, феллах* Н.Гумилевым были образованы с помощью словообразовательных суффиксов прилагательные *газельи, феллашские*, употребленные очень удачно в сравнениях: «Девушка с газельими глазами...». Глагол *дурманить*, производный от тюркизма *дурман*, удачно дан в стихотворении «Сахара»: «Кровь *дурманить* и сеять раздоры».¹

О.Мандельштам употребил тюркизмы *янычар, турчанка, султан*: «Что же мне, как *янычару*, люб, не серчай, *турчанка* дорогая». «*Султанов* мнительных-разбрызганы...».² Тюркизмы *янычар* дан в дат. падеже и употребляется поэтом для создания сравнения. А тюркизм *султан* дается в род. падеже, мн. числа.

А.А.Ахматова в стихотворении «Меня покинул в новолунье...».³ На слово *баשמачок*, производное от тюркизма *башмак* с помощью суффикса -ок, в им. падеже, мн. числа *башмачки*.

В заключении исследования получены следующие конкретные результаты:

1. Тюркизмы в русской поэтической речи XVIII-XIX и начала XX века могут служить надежным источником сведений о составе отло-

¹ Гумилев Н.С. Стихотворения, М., Эксмо, 2007, с. 280.

² Мандельштам О.Э. Стихотворения. М., Эксмо, 2006, с. 241.

³ Ахматова А.А. Лирика. Худ. лит., 1989, с. 48.

жившейся в русском языке тюркской лексики, о степени и характере её ассимиляции, а также о языковой интерференции и её специфических особенностях на лексическом уровне. Взаимодействие славянских и тюркских языков было настолько продолжительным, многоплановым и интенсивным, что оставило глубокие следы во всех областях лексики этих языков, во фразеологии и грамматике. Таким образом, исследование тюркизмов в русском языке необходимо не только для глубокого понимания процессов развития национальной культуры, но и для более объективного понимания тенденций развития и обогащения того или иного конкретного языка.

2. Изучение механизма заимствования тюркизмов в русской поэзии, их лексико-семантическая дифференциация и этимологическая интерпретация поможет выявлению общих тенденций и дальнейших перспектив в области контактологии.

3. Тюркизмы в русской поэтической речи XVIII-XIX и начала XX века обогатили русский литературный язык новыми понятийными единицами, новыми реалиями; значительная их часть в дальнейшем перешла и в общенародный разговорный язык, повысив его экспрессивность, эмоциональность и образность.

4. Частотность употребления тюркизмов в русской поэзии весьма высока, что объясняется уникальностью и спецификой выражения ими реалий, отсутствующих в принимающем языке (к примеру, *башлык, беешмет, мулла, арык, пери, атлас, тафта, парча* и т.д.).

5. Некоторые тюркизмы подвергаются семантическим изменениям, переосмыслению значения, включаясь в семантическую систему воспринимающего языка. Тюркизмы в русской поэзии (к примеру, в произведениях А.П.Сумарокова) играют стилистическую роль, помогая созданию экспрессивно-эмоциональной оценочности эпиграмм, изобличая общественные нравы того времени (например, тюркизм *болван*: «Всегда болван-болван, в каком-бы ни был чине». А.П.Сумароков).

6. Проведенный анализ показал, что многие из тюркизмов (*книга, болван, алмаз, деньги, ятаган, сабля, товарищ, шатёр, бурка, ура*) в существующих толковых словарях современного русского языка не зафиксированы как тюркизмы, что объясняется давностью их бытования в русском языке и приобретением ими словообразовательных формантов принимающего языка.

7. Словари современного русского языка не всегда фиксируют

происхождение тюркизмов, часто даются ошибочные пометы или же тюркизмы подаются как древнерусские слова, на что указывал еще Г.Н.Асланов. К таким лексическим единицам относятся, к примеру, слова *сундук, барыши, мишура, чин, барабан, сан* и т.д.

8. Освоение тюркизма грамматическим строем русского языка выражается в придании заимствованному тюркизму грамматических форм, т.е. словообразовательных элементов, свойственных русскому языку, к примеру, фамильные имена на -ин (Бахтин, Утин), а также тюркоязычное происхождение некоторых суффиксов русского языка таких как -ач, -чик, -чук, -ин, -атин, -ятин говорит о более глубоких контактах русского и тюркских языков на морфологическом уровне.

9. На протяжении более двух столетий для русской поэзии была характерна вариантность употребления тюркизмов: *Алла – Аллах, Коран – Алкоран, магометанский – махометанский, махометанство – магометанство, турецки – турецкие, фелюги – фелука*. Многим русским поэтам принадлежит использование в своих стихотворениях новых слов, производных от тюркских заимствований. К примеру, поэт Г.Р.Державин употребил слова *мурзавецкое, убранство козыр-бацкое, чипчакская Золотая орда*.

10. В русском языке от тюркских топонимов были образованы производные оттопонимические прилагательные. В нашем исследовании отмечено более двадцати таких словосочетаний: М.М.Херасков – *Чесмесский бой*, Г.Р.Державин – *Киргиз-Кайсацкая орда, Киргиз-Кайсацкая царица*, А.С.Пушкин – *арпачайская струя, карабахская толпа*, А.И.Полежаев – *Койсубулинские стремнины*, А.Ахматова – *чарджуйская дыня, Ташкентские страницы*.

Основное содержание диссертации нашло отражение в следующих публикациях:

1. Употребление тюркизмов в поэзии Я.П.Полонского и А.И.Полежаева // АМЕА Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar, XXX, Bakı, “Səda”, 2006, с. 222-225.

2. Тюркизмы в поэзии М.Ю.Лермонтова (поэма «Измаил-бей») // BSU. Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2007, 58-64 с.

3. Ориентализмы в русской поэзии XVIII начала XIX веков // Onomastika. Elmi-onomastik jurnal, Bakı, 2007, 2-3, с. 126-133.

4. Употребление ориентальной лексики (тюркизмов) в русской поэзии «серебряного века» // АМЕА Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,

Türkologiya Beynəlxalq Elmi jurnal, Bakı, 2008, №3-4, s. 83-89.

5. Употребление ориентализмов в поэзии К.Н.Батюшкова, Н.М.Языкова // *Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər*, 2009, №1, s. 104-111.

6. Роль тюркизмов в поэзии А.Ахматовой // *Kültür Evreni üç ayda bir uyumlanan Uluslararası sosial bilimler dərgisi bahar. Türkiyə*, 2009, № 2, s. 179-186.

7. Азербайджанское мышление в русской поэзии XIX в. // BSU, NDU, QDU, *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri I Beynəlxalq elmi konfrans 3-8 may 2010, Bakı-Naxçıvan-Gəncə*, s. 155-160.

8. Тюркизмы в поэзии Н.Гумилева // *УЗМУ Хəбərləri*, № 2, 2011. *Вестник Узбекистанского Национального Университета*, 2011, № 2, с. 156-158.

9. Отражение тюрко-славянских связей в русской поэтической речи // *AzDİU, Elmi-praktik konfrans, Bakı*, 2011, с. 89-90

10. Лексико-семантическое усвоение некоторых тюркизмов в русской поэзии // *Евразийская лингвокультурная парадигма и процессы глобализации: история и современность: Материалы II международной научной конференции 10-12 ноября 2011 г. Пятигорск: Изд-во Пятигорского государственного лингвистического университета*, 2011, с. 154-158.

11. К лексико-семантическому анализу некоторых тюркизмов в русской поэзии (на материале стихотворений А.С.Пушкина, Я.П.Полонского) // *Тағйев оулары, əнəнəvi beynəlxalq konfrans. Bakı, Mütərcim*, 2012, с. 13-15.

12. Тюркизмы в «татарских» песнях Г.Р.Державина // *Türkoloji üzərinə araştırmalar (тюркологические исследования) uluslararası Hakemli Dergi, Afonkarahisar-Kazan*, 2013, №7, с.70-75.

13. Азербайджанская лексика в стихотворениях Я.П.Полонского // *Dilçilik İnstitutunun əsərləri, Bakı*, 2013, №1, с.147-152.

RUS POETİK NİTQİNDƏ TÜRKİZMLƏR

XÜLASƏ

Dissertasiya işi XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəlində rus poetik nitqinin formalaşması və sonrakı inkişafı dövründə türk layının tədqiqinə həsr edilmişdir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və eləcə də türkizmlərin qısa izahlı lüğətindən, istifadə olunmuş ədəbiyyat və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, onun elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

Birinci fəsil “XVIII və XIX əsrin birinci yarısı rus poetik nitqində türkizmlərin leksik-semantik təhlili” adlanır. Burada rusistikada və Azərbaycan dilçiliyində türkizmlərin tədqiqi tarixi nəzərdən keçirilir, göstərilən dövrdə türkizmlərin leksik-semantik təhlili aparılır.

“XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəli rus poetik nitqində türkizmlərin leksik-semantik təhlili” adlanan II fəsil A.İ.Polejayev, Y.P.Polonski, XIX əsrin ikinci yarısı, eləcə də “Gümüş əsr” poeziyası şairlərinin yaradıcılığında türkizmlərin leksik-tematik qruplarının geniş tədqiqinə həsr edilmişdir. Burada fərdi müəllif epitetləri, müqayisə və metaforalar hərtərəfli təhlil edilir.

Üçüncü fəsildə XVIII-XIX və XX əsrin əvvəlində rus poetik nitqində türkizmlərin qrammatik adaptasiyası nəzərdən keçirilir. Burada söz yaradıcılığı, türkizmlərin qrammatik xüsusiyyətləri, orfoqrafik variantlıq və eləcə də vurğu dəyişmələri təhlil olunur.

Nəticədə tədqiqat prosesində əldə olunmuş ümumiləşdirmələr verilmişdir.

TURKIC WORDS IN RUSSIAN POETIC SPEECH

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the investigation of the Turkic lexical layer in the language of Russian poetic speech of the XVIII-XIX cc. and the beginning of the XX c. – the period of formation and further development of Russian poetic language.

The dissertation work consists of introduction, three chapters, the conclusion, the short glossary of Turkic words with their explanation and a list of the used literature and sources.

In the introduction the actuality of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance have been based, the aims and the tasks of the investigation have been formulated.

The first chapter is entitled “Lexical-semantic analysis of Turkic words in Russian poetic speech of the XVIII c. and the first half of the XIX c.”. Here the history of investigation of Turkic words in Russian and Azerbaijanian linguistics have been considered and the lexical-semantic analysis of the above mentioned period’s Turkizms have been realized.

The second chapter is dedicated to the detailed analysis of lexical-thematic groups of Turkic words in the poetry of A.I.Polezhayev, Y.I.Polonski and the poets of the second half of the XIX c. and also in the poetry of “Silver Age”.

Here individual-author’s epithets, comparisons and metaphors have been analysed.

The third chapter is devoted to grammatical adaptation of Turkic words in the Russian poetic speech. Here have been considered the word-forming, grammatical peculiarities of Turkic words and orthographic variation and a vacillation in stress.

The conclusion includes the generalizations which were achieved in the process of investigation.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

QAFAROVA NƏRGİZ AYDIN QIZI

RUS POETİK NİTQİNDƏ TÜRKİZMLƏR

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

25

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dil əlaqələri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Türkan Əlişraf qızı Əfəndiyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər:

Rüfət Əşraf oğlu Rüstəmov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Baba Balaca oğlu Məhərrəmli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

**Bakı Slavyan Universitetinin
Türkologiya kafedrası**

Müdafiə “__23__”__09_2014-cü il tarixdə saat __ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “__”_____2014-cü il tarixdə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Slavyan dillərinin türk dilləri ilə qarşılıqlı təsiri problemi indiyə qədər daha çox slavyan dillərinin, xüsusilə də rus dilinin türk dillərinə təsiri planında tədqiq edilmişdir və bunun əksinə olaraq, türk dillərinin rus dilinə təsiri daha az öyrənilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində türkiizmlərin alınması və assimilyasiya edilməsi problemi bu günə qədər az öyrənilmiş və ya heç öyrənilməmişdir. Rus poetik nitqində türkiizmlərin öyrənilməsi böyük maraq doğurur. İlk növbədə ona görə ki, burada əsərin yaranmasının aşağı tarixi dəqiq olaraq göstərilir, tədqiqata cəlb edilən əsərlər isə XVIII-XIX və XX əsrin əvvəllərinə, rus ədəbi dilinin yaranması və formalaşması dövrünə aid edilir. Beləliklə, ədəbi abidələr müvafiq dövrün dilini əks etdirir, burada qeyd olunan türkiizmlər isə təkcə dilin tarixinin öyrənilməsi üçün deyil, həm də onun bədii üslubunun yaranması və inkişafı baxımından qiymətli materialdır. Həmin ədəbi əsərlərdə qeyd olunan türkiizmləri o dövrün rus dilində kifayət qədər yaxşı assimilyasiya olunmuş və dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş leksik vahidlər kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində türkiizmlər problemi çoxaspektlidir və müasir mərhələdə ümumlinqivistik və türkoloji tədqiqatların genişləndirilməsi baxımından, istər türkoloji planda, istərsə də dil nəzəriyyəsi planında daha dəqiq və kompleks şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Türkiizmlərin tədqiqi, onların qeyri-türk dil mühitindəki funksiyası, həmçinin kontaktologiya – müxtəlif dillərin qarşılıqlı fəaliyyəti və qarşılıqlı təsiri baxımından da olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektı XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus şairlərinin əsərləridir. Əlavə olaraq isə rus ədəbi dilində türk alınmalarının leksik inteqrasiyası probleminə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə dilşünaslığa və ədəbiyyatşünaslığa aid işlər, habelə rus dilinin etimoloji və izahlı lüğətləri isə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti tədqiq olunan mövzunun müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdiriləcək sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodları və mənbələri. Türk leksikasını təhlil etmək

üçün işdə aşağıdakı metodlardan istifadə edilir: a) materialın şərhü üçün leksikoqrafik mənbələrin cəlb edilməsi ilə təsviri metod; b) müqayisəli-tarixi metod; c) statistik metod.

Türkiizmlərin təhlil edilməsində XVIII-XX əsrlərdə rus-türk dil əlaqələri və tarixi əlaqələri problemini tədqiq edən görkəmli dilçilərin, tarixçilərin əsərlərindən mənbə kimi istifadə edilib.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəllərində görkəmli rus şairlərinin əsərlərində yer tutan türk leksik elementlərinin leksik və qrammatik assimilyasiyanın müəyyən edilməsində və onların funksional-üslubi spesifikasiyasının təyin edilməsində, həmçinin onların rus ədəbi dilinin inkişafında və onun yeni anlayış vahidləri ilə zənginləşdirilməsindəki rolunu acmaqdan ibarətdir. Göstərilən məqsədlə əlaqədar olaraq işdə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulur və həll edilir:

- XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilinin formalaşması və inkişaf etməsinin ümumi prosesində türkiizmlərin yerini aydınlaşdırmaq;

- rus poetik dilində türkiizmlərin morfoloji səviyyədə assimilyasiyasının xarakterini müəyyən etmək;

- XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəllərində rus poeziyasında türk alınma sözlərinin sözdüzəltmə fəallığının dərəcəsini müəyyən etmək;

- XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəllərində rus poetik dilinə türkiizmlərin daxil olması prosesini izləmək və bu prosesin sonrakı təmayül-lərini müəyyən etmək;

- türk leksik vahidlərinin leksik-semantik təhlilini həyata keçirmək və onların leksik-tematik qruplar üzrə bölünməsinə yerinə yetirmək;

- tədqiq olunan dövrdə rus poeziya əsərlərində qeydə alınan bəzi türkiizmlərin etimoloji təhlilini aparmaq.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi nəzərdən keçirilən materialın və tədqiqat zamanı əldə olunan elmi nəticələrin geniş həcmli olmasından ibarətdir: burada ilk dəfə olaraq rus poeziyasında XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəlində qeydə alınan türkiizmlər kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilir, onların hərtərəfli leksik-semantik təhlili aparılır, göstərilən dövrdə rus

ədəbi nitqində qrammatik adaptasiya dərəcəsi nəzərdən keçirilir, həmçinin onların funksional-üslubi xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Tədqiq olunan dövrün şairlərinin əsərlərində olan türkiizmlər rus ədəbi dilini yeni anlayış vahidləri ilə zənginləşdirir, onu yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırır. Rus klassik ədəbiyyatında türkiizmlərin öyrənilməsi, onların yüksək dərəcədə assimilyasiyası, rus ədəbi dilinin bədii üslubunun formalaşması baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək vacibdir ki, nə Azərbaycan dilçiliyində, nə də rusistikada bugünə qədər XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəlləri rus poeziyasında olan türk leksik vahidləri xüsusi monoqrafik tədqiqatın mövzusu olmamışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onunla əlaqədardır ki, onun nəticələri və müddəaları ümumi linqvistika, Azərbaycan dilşiliyi, rusistika, eləcə də kontaktologiya üzrə tədqiqatlara zəmin yaradır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri dil nəzəriyyəsi, dillərin müqayisəli öyrənilməsi, kontaktologiya, funksional üslubların yaranma tarixi, bədii nitqin üslubiyyatı üzrə xüsusi kursların hazırlanmasında, eləcə də leksikoqrafik lüğətlərin tərtib edilməsində istifadə edilə bilər.

Müdafiyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Nəzərdən keçirilən dövrdə rus poeziyasında qeyd olunmuş türkiizmlərin leksik-semantik və struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinin tam və əhatəli təhlili;

2. Nəzərdən keçirilən dövrdə rus poeziyasında olan türkiizmlərin alınma mexanizminin, onların leksik-semantik diferensiyası və etimoloji izahının öyrənilməsi kontaktologiya – dillərin qarşılıqlı fəaliyyəti və qarşılıqlı təsiri sahəsində ümumi təmayülün və sonrakı perspektivlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər;

3. Türkiizmlərin bir hissəsi sonradan ümumxalq dilinə də keçərək onun ekspressivliyini, emosionallığını və obrazlılığını artırmışdır;

4. Rus ədəbi dilində olan türkiizmlərin alınması və onların qrammatik adaptasiyası çoxcəhətli və çox mürəkkəb proses olmuşdur;

5. Nəzərdən keçirilən dövrdəki rus poeziyasında türkiizmlərin işlənmə tezliyi olduqca yüksəkdir, bu da onların rus dilində olmayan reallığı

ifadə etmə qabiliyyətindən irəli gəlir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. İş Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri Azərbaycanın beynəlxalq və ali məktəblərarası elmi konfranslarda məruzə və müzakirə edilmiş eləcə də, ölkəmizdən kənar çap edilən elmi nəşrlərdə dərc edilən məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilən ədəbiyyatın siyahısı və tədqiq olunan dövrün poetik əsərlərində aşkar olunan türkiizmlərin sözlüyündən (siyahısından) ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun seçilməsi və onun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilir.

“XVIII-XIX əsrin I yarısında rus poetik nitqində olan türkiizmlərin leksik-semantik təhlili” adlanan **I fəsil** dörd bölmədən ibarət olub türkiizmləri izahlı və ikidilli lüğətlərin cəlb edilməsi ilə leksik-tematik təhlili və tarixi məsələsi nəzərdən keçirilir.

“Rusistikada və Azərbaycan dilçiliyində türkiizmlərin tədqiqi tarixi” adlanan birinci bölmədə – qeyd edilir ki, öz əhəmiyyətinə görə rus-türk dil əlaqələri problemi həmişə türkoloqlar və slavistlərin diqqətini cəlb etmişdir. Y.S.Sorokin XIX əsr rus dilinin lüğət tərkibi haqqında olan işində alınma sözlərin olmasında vacib şərtlərdən biri kimi mütləq birbaşa əlaqələrin olmasının vacibliyini göstərir.¹ Görkəmli rus türkoloqları qeyd etmişlər ki, rusların türkdilli tayfalar, xalqlarla ünsiyyəti, dilin praktik olaraq mənimsənilməsinə və rus və türkdilli xalqların leksikasına qarşılıqlı şəkildə daxil olmasına şərait yaradırdı. Məlumdur ki, sözlərin mənimsənilməsi çox mürəkkəb və dinamik prosesdir. Rus dilində türkiizmlər həmin leksik

¹ Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90 гг. XIX века. М.-Л.: Наука, 1965, с. 12.

vahidlərin funksional-üslubi işlənmə sahəsinin genişlənməsi ilə, onların yeni mənə və üslubi çalarda istifadəsi ilə, metaforik və metonimik mənənin inkişafı və s.-lə müxtəlif semantik dəyişikliklərə məruz qalırlar. Bununla əlaqədar olaraq görkəmli türkoloq N.A.Baskakovun türk mənşəli rus soyadlarının tədqiqi və mənimsənilməsi xüsusiyyətlərinə həsr edilmiş əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹ Rus dilinin yazılı abidələrinin materiaları əsasında K.Q.Menqesin, İ.Q.Dobrodomovun, Oljas Süleymenovun əsərləri yazılmışdır.

Qeyd edilən dövrdə poeziyada işlənmiş türkiizmlərin təhlilinə başlamazdan əvvəl, “türk leksik elementləri” türkoloq alimlərin əsərlərində və yaxud “türkizm” anlayışlarının sərhədlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. V.D.Araikin bu barədə yazır: “Rus dilində türk leksik üsürlərini tədqiq etmiş türkoloq alimlərin əsərlərində biz “türkizm” anlayışının təyini görmürük. Görünür, türkizm türk dillərindən alınmış qədim türk mənşəli söz kimi qəbul edilir. Artıq N.K.Dmitriyev “Rus lüğətinin türk elementləri haqqında” əsərində ayrı-ayrı sözlərin alınma yollarının təhlili zamanı göstərmişdir ki, türkizm adı altında ancaq qədim türk mənşəli sözləri başa düşmək qanunauyğun sayıla bilməz, bu alınma sözlər kimi qəbul edilən sözlərin dairəsini bilərəkdən daraldır.² Bütün bu deyilənlərlə əlaqədar məqsədəuyğun hesab edirik ki, *türkizm* – mənşəyindən asılı olmayaraq, bilavasitə türk dillərindən rus dilinə keçən sözdür. Beləliklə, “türkizm” termininin sərhədlərini daha dəqiq, sözlərin əsl mənşəyinə müvafiq surətdə təyin etmək məqsədi ilə bütün türkiizmləri iki qrupa bölməyi məqsədəuyğun bilirik:

1) qədim türkiizmlər – yəni, türk dillərinin qədim lüğət tərkibinə mənsub olub rus dilinə keçən türk sözləri, məsələn: *алтын, чалый, тьма* və s.

2) tarixi türkiizmlər – yəni, türk dillərindən alınma qeyri-türk mənşəli

¹ Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., «Наука». 1979, с. 279.

² Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря». Лексикографический сборник. Вып. 3. М. 1958, с. 505.

sözlər olub, digər dillərdən (iran, ərəb, monqol və s.) türk dillərinə keçmiş sözlər.

Beləliklə, biz dissertasiyada bir çox türkoloqlar (V.D.Arakin, N.K.Dmitriyev, Q.N.Aslanov, R.A.Yunaleyeva, R.Q.Qataulina, Y.A.Kojevnikova və s.) tərəfindən qəbul olunmuş qədim və tarixi türkiizmlər terminindən istifadə edəcəyik və bu termin altında Şərqi dillərindən alınan bütün sözləri nəzərdə tutacağıq.

Rus dilindəki türkiizmlərin öyrənilməsində azərbaycanlı rusistlər və türkoloqlar tərəfindən də böyük işlər görülüb, türk-slavyan dil əlaqələri probleminə elmi işlər həsr edilib, dissertasiya işləri müdafiə olunub. Azərbaycan dilinin Zaqafqaziyada oynadığı böyük rolunu vurğulayan M.Ş.Şirəliyev qeyd edirdi ki, “Azərbaycan dilinin bu əhəmiyyətini nəzərə alan bir çox rus səyahətçilər, yazıçılar Azərbaycan dilini öyrənirdilər və öz əsərlərində məişətin, mədəniyyətin, gündəlik həyatın, iqtisadiyyatın və s. spesifikasını əks etdirən Azərbaycan dilinin leksik elementlərindən istifadə edirdilər”¹. M.T.Tağıyevin rus bədii ədəbiyyatında türk leksikasının işlənməsinə həsr edilmiş “L.N.Tolstoyun “Hacı Murad” povestinin dili və üslubu haqqında qeydlər” məqaləsini qeyd etmək vacibdir.

Eləcə də Q.N.Aslanov “Şərqi (türk) (Rus dilinin izahlı lüğətlərində şərqi (türk) leksikası (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin I yarısı)” dərs vəsaitini hazırlamışdır ki, orada rus dilinin izahlı lüğətlərində türkiizmlərin əks etdirilməsi məsələsi işıqlandırılmışdı.² L.M.Qranovskaya XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində rus bədii nitqində orientall leksikanın funksiyalarına bir sıra məqalələr həsr etmişdir. F.Q.Hüseynov rus dilində türkmənşəli sözdüzlətmə formantlarını tədqiq etmişdir. Xüsusilə, F.Q.Hüseynov qeyd edir ki, “yazılı abidələrin faktiki materialı, lüğət məlumatları, dialekt materialları sübut edir ki, XVIII əsrə qədər rus dilində alınmaların türk layı ən

¹ Ширалиев М.И. Основные вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР. Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М., Наука, 1969, с. 112.

² Асланов Г.Н. Восточная (тюркская) лексика в толковых словарях русского языка (конец XVIII – первая половина XIX века), Баку, 1990, 148 с.

çoxsaylı olub”.¹ M.Təkləli “Rus dilində türk sözləri” əsərində olan çoxsaylı nümunələr əsasında rus dilinin bütün leksik laylarında türkiyəliyələrin olmasını göstərmişdir ki, bu da Rusiya və şərq slavyanların tarixində türk xalqlarının yeri və rolunun ən parlaq sübutudur.²

Fəslin **ikinci bölməsi** M.V.Lomonosovun, A.P.Sumarokovun, M.M.Xeraskovun, Q.P.Derjavinin poeziyasında, rus bədii dilində türk leksikasının leksik-semantik mənimsənilməsində mühüm rol oynayan türkiyəliyələrin leksik-tematik qruplarının təhlilinə həsr edilmişdir. Onların poetik nitqində ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan çoxsaylı türkiyəliyələrə rast gəlmək olur.

Rus millətinin dili kimi müasir rus dilinin təşəkkülündə, öz filoloji əsərləri ilə gələcəkdə rus ədəbi dilinin istiqamətini müəyyən edən M.V.Lomonosovun rolu böyükdür («Письмо о правилах российского стихотворства» – 1739, «Краткое руководство и красноречие» – 1748, «Российская грамматика» – 1785) və s. O, ilk dəfə olaraq dilin qrammatikası barəsində kilsə-slavyan və rus dillərini fərqləndirmiş, onların etimoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyən etmiş və “onun heyranediciliyi gözəlliyi üçün” Moskva şivəsinə üstünlük verdi.

M.V.Lomonosovun poeziyasında da türk alınma sözlərinə rast gəlmək olur, lakin M.P.Sumarokov, M.M.Xeraskovda, daha sonralar isə Q.P.Derjavin və digər rus şairlərində olduğu qədər yox. Beş pərdəli “Tamira və Səlim” faciəsində qəhrəmanların təsviri verilmişdir: Kırım carı Mümet, tatar carı Mamay, Kırım çarçəsi, Mümetin qızı Tamira, Bağdad şahzadəsi Səlim, Kırım şahzadəsi Narsım, Mümetin qardaşı Nadir.

M.P.Sumarokov, Lomonosovdan Karamzinə qədər olan dövrün görkəmli nümayəndələrindən sayılır. Onun qələmindən çıxmış doqquz faciədə və satiralarında *алмаз, деньги, сундук, табак, болван, тафты, парчи, алтыница* kimi türk dilindən alınma sözlərə rast gəlinir ki, bunları da monqol-tatar istilasına qədərki dövrə aid olan qədim rus dili alınmalarına

¹ Гусейнов Ф.Г. О тюркских суффиксах в русском языке // Сборник трудов, посвященный 50-летию АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова. Баку, 1996, с. 33.

² Тəkləli Мінəханым. Рус dilində türk sözləri, Bakı, Elm, 2001, 352 s.

aid etmək olar.

A.P.Sumarokovun epigramlarından birində leksikanı nəzərdən keçirək: “Всегда болван – болван, в каком бы ни был в чине”.¹ Bolvan türkiizmi neqativ dəyərləndirmə yaratmağa kömək edir. Qədim rus dilində *bolvan* türkiizmi tarixi məlumatlara əsasən büt mənasını verirdi. Sonralar rus dilində *bolvan* sözü semantik dəyişikliklərə və yenidən mənalandırmaya məruz qaldı, o rus dilinin semantik sisteminə daxil oldu və hazırda bu sözün müasir rus dilinin izahlı lüğətlərində də göstərilən “axmaq” mənası meydana çıxdı².

Qeyd etmək lazımdır ki, türkiizmlərdən istifadə nöqtəyi-nəzərindən M.M.Xeraskovun poeziyası da diqqətə və tədqiq edilməyə layiqdir.

M.M.Xeraskovun Cə İvan Qroznı tərəfindən Kazan xanlığının işğalına, Kazanın fəthinə həsr edilmiş “Rossiyada” poemasında bol-bol köhnə slavyanizmlərlə yanaşı, bir qismi artıq rus dili leksikasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş türkiizmlərdən istifadə edilmişdir: *татары, бояре, орды, алмазный, ковры, магомтанство, бисер, алкоран, книга*.³ Poemada tatar xanları, xan zadələri təsvir edilir və xüsusi türk adlarından istifadə edilir: *Aley, Safgirey*, Safgirey xanın dul xanımı *Sumbikə, Yediger, Batı, Sartak, Bərkay, Menqu, Temir, Özbək, Mamay, Toxtamış, Sarqun* (Sumbikənin tələbəsi olan Əmrəyə aşiq olmuş saray əyanı).

Yuxarıda adları çəkilən M.V.Lomonosovun, A.P.Sumarokovun, M.M.Xeraskovun poetik əsərləri ilə müqayisədə Q.R.Derjavinin poeziyasında işlənmiş türkiizmlərin sayı daha coxdur ki, bu da Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin əksi və şairin tatar mənşəli olması ilə bağlıdır.

Q.R.Derjavinin “Dərbəndin fəthi” şeirində və “Qraf V.İ.Zubovun Qafqaz dağlarından keçməklə Persiyadan qayıtması” odasında (1797) Azərbaycan mövzusu əksini tapıb. Q.R.Derjavin o dövrlər elmdə ümumən qəbul edilmiş *Dərbənd* toponiminin “Dəmir qapı” etimologiyasını qeyd edir.

¹ Сумароков А.П. Стихотворения, Л.: Советский писатель, 1961, с. 6.

² Большой Академический словарь русского языка. М.Санкт – Петербург, том 2, Наука, с. 107.

³ Херасков М.М. Избранные произведения, Л.: Советский писатель, 1961, 409 с.

Q.R.Derjavinin şeir və odaları rus oxucusuna Qafqaz və Zaqafqaziyanın poetik dünyasını acan dekabrist şairlərin, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, Y.P.Polonski və sair rus şairlərinin əsərlərinin yolgöstəyəni oldu. “Ты видел, – Каспий, протягаясь как в камышах, в песках лежит”.¹ “İkinci qonşuya” odasında (1791-1798) Bakı toponimi Azərbaycan dilində olduğu kimi saxlanmaqla “Bakı ipəyi” sözbirləşməsi verilir və bu da sübut edir ki, XVIII əsrdə ipək Azərbaycandan Bakı limanı vasitəsi ilə Rusiyaya aparılmışdır.

“Felitsa” odasında *киргиз-кайсацкая орда, мурзы, табак, султан, кафтан, плов, пироги, паша, бархатный, диван, беешмет* kimi türkizmələrə rast gəlirik. “Mirzənin görünüşü” (1783) odasında Q.R.Derjavinin digər odalarında da rast gəlinən türkizmələrdən istifadə edilir: *башня, истукан, орда, терем, улус, досканцы, мурза, кадий, факир, арбуз, амбар, деньги, товар*. D.D.Blaqoy *досканец* sözünü “qutu” kimi izah edir: “Derjavın bu qədim sözü ona görə istifadə edib ki, “qədim zamanlarda Rusiyada tənəkini iyləmir dilər və tənəkə qabı nədir bilmirdilər”.² XVIII əsrin sonunda türk dillərində də olduğu kimi, rus dilində *mirzə* sözünün bir necə mənası vardı. Odada çaricə öz əyanına müraciət edərək, onu belə adlandırır: “Мурза! Она вещала мне”. Şair çaricənin müraciətində özünü *mirzə* adlandırır.³ D.D.Blaqoy yazır: “Müəllif özünü ona görə *mirzə* adlandırır ki, ...o tatar tayfasının nümayəndəsidir...”.⁴ Şair özü **мурзавецкое** sözünü izah edərkən qeyd edir: “Мурзе или дворянину принадлежашее, т.е. богато оправленное”.⁵ Tədqiqatda nəzərdən keçirilən türkizmələrin leksik-semantik təhlili göstərdi ki, XIX əsrin birinci yarısındakı poetik əsərlərdə daha çox XVIII əsrə qədər mənimsənilmiş türkizmələrdən istifadə edilir. Məsələn: *тьма, корабль, туман, колчан, книга, корма*.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində poetik dildə daha çox türk adyektiv alınmalarına gedib-çıxan kvalifikativlərdən istifadə edilmişdir: *альпий,*

¹ Державин Г.Р. Оды. Л. Лениздат, 1985, с. 212.

² Державин Г.Р. Стихотворения, Л.: Советский писатель, 1957, с. 380.

³ Там же, с. 72.

⁴ Там же, с. 375.

⁵ Там же, с. 33.

изумрудный, алмазный, мурзавецкий, казацкий, коварный, астраханский, киргиз-кайсацкий, кукушечий, чугунный, татарский, багряный, багровый.

XIX əsrin birinci yarısında poetik nitqdə türkiizmlərdən istifadə edil-məsi onu göstərir ki, rus dilinin leksikasında türkiizmlər bu dilin müxtəlif leksik təbəqələrini (məişət, hərbi, sosial-iqtisadi, mədəni) əhatə etməklə, mühüm rol oynamışdır. Təsadüfə deyil ki, bunlar rus poeziyasında öz əksini tapmışdır.

Üçüncü bölmədə K.N.Batyuşkov və N.M.Yazıkovun poeziyasında olan leksik-tematik qruplar nəzərdən keçirilir. Onların poeziyasında Q.R.Derjavin, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontovla müqayisədə daha az türkiizmdən istifadə edilmişdir. K.N.Batyuşkovun poeziyasında beş leksik-tematik qrup fərqləndirilib ki, bunlar sosial, hərbi və məişət leksikasını əhatə edir. N.M.Yazıkovun poeziyasında türkiizmlərin leksik-semantik təhlili geniş tematik sahəni və müxtəlif üslubi statusları əks etdirən səkkiz qrupu müəyyən etməyə imkan verir.

K.N.Batyuşkovun “Moqolun yuxusu” şeirində *moqol, визирь, бархатный, гурши, булат, шатёр* türkiizmlərinə rast gəlik: “И я не буду спать под бархатным наметом”.¹

1. N.Yazıkovun “Баян к русскому воину при Дмитриии Донском прежде знаменитого сражения при Непрядве” şeirində *булат, баян, хан, татары, татарский* türkiizmlərindən istifadə edilib: «Зовет булат твой из ножон», «И перед челами татар», «Ужасен хан татарский был».²

Dördüncü bölmədə A.S.Puşkin (“Tazit” poeması və “Dəlibaş” şeiri-nin təhlili əsasında) və M.Y.Lermontovun (“İzmayıl bəy” poemasının təh-lili əsasında) poeziyasında leksik-tematik qruplar nəzərdən keçirilir. “Dəlibaş” şeirində *казаки, делибаши* türkiizmləri işlənmişdir. *Dəlibaş* sözü ilə birlikdə *qırmızı* epitetinin də istifadə edilməsi şairin dəlibaş və qızıl-

¹ Батюшков К.Н. Стихотворения. М.: Художественная литература, 1977, с. 29.

² Языков Н.М. Стихотворения. М., «Советская Россия», 1978, с. 44-45.

başlar barədə məlumatının olmasından xəbər verir: «На холме пред казаками вьётся красный делибаш... Делибаш уже на пике, а казак без головы».¹ Qafqaz hadisələrinə həsr edilmiş “Tazit” poemasında şair çoxlu sayda türkiizmlərdən, eləcə də türk və Qafqaz xüsusi adları və toponimlə-rindən istifadə etmişdir: *Tazım, Гасуб, Азраил, Татартуба, Дариял, Терек*.²

M.Y.Lermontovun poeziyası XIX əsrin birinci yarısında rus ədəbi dilində türkiizmlərin istifadə xüsusiyyətləri barədə qiymətli məlumatlar verir. “İsmayıl bəy” poemasında istifadə edilən türkiizmlər 11 leksik-tematik qrupa bölünür. Təsadüfi deyil ki, “İsmayıl bəy” poemasının adı da böyük məna yükü daşıyır. Avraam-İbrahim peyğəmbərin oğlu, peyğəmbər İsmayılın adı (rus İzmail), Qafqaz müsəlmanları arasında ən geniş yayılmış ad idi. Poemada *beü* türkiizmi *İsmayıl* və *Bulat* antroponimləri ilə prepozisiya və postpozisiyada iki dəfə istifadə edilir: *Измаил-бей, Бей-Булат*. “Azərbaycanca-rusca lüğət”də” *bəy* sözünün iki mənası qeyd olunub ki, bunlar müasir Azərbaycan dilində də tez-tez 1) bəy, zadəgan; 2) yeni evlənən, bəy³ işlədilir. Poemada türkiizmlərdən yaranmış sifətlərdən də istifadə edilmişdir: *булатный, турецкий, кизилловый*.

İki bölmədən ibarət olan **ikinci fəsil**də A.İ.Polejayevin, Y.P.Polonski-nin və XIX əsrin ikinci yarısındakı şairlərin, eləcə də “gümüş əsr”in poeziyasındakı türkiizmlərin leksik-tematik qrupları tədqiq edilir. Birinci bölmədə Qafqazın istila edilməsi uğrunda döyüşlərdə sırası əsgər kimi iş-tirək edən A.İ.Polejayevin poeziyasındakı türkiizmlər nəzərdən keçirilir. “Çir-Yurd” poemasında *алмазный, аул, байрам, базар, нарча.гарем, на-ша, арба* türkiizmləri işlənir və Qafqazda yaşayan xalqlar sadalanır: tatar-lar, çeçenlər, kabardinlər, kumiklar, ləzgilər, koysulullar, farslar, yəhudilər. Burada toponimlərə Qafqaz, Araz, Mayərtəpə, Koşkild, Göysu, Çir-Yurd kişi və qadın adlarına rast gəlinir: *Вəy-Bulat, Мəһəммəd, Şамхал*,

¹ Пушкин А.С. Избранные сочинения в двух томах. Т. 1. Москва, 1978, Художественная литература, с. 299.

² Там же, с. 574-581.

³ Азербайджанско-русский словарь. Составитель: Х.А.Азизбеков, Баку, Азгосиздательство, 1995, с. 60.

Qazi, Molla, Gülnara. Şair Cir-Yurt toponimini müxtəlif hallarda istifadə edir ki, bu da toponimin rus dilinə tam qrammatik adaptasiyasını göstərir.¹ “Erpeli” poemasında Qafqazın xalq və tayfaları sadalanır və toponimlərinəndən istifadə edilir: *kumiklar, tavlinlər, mextulilər, çərkəzlər, Köhnə Yurt, Acar, Elbrus, Sunja, Sulak, Terek, Köstəki, Taşkıçu, Tarki, Araz, Kuban, İstanbul, Temir (Xan-Şura), Kafir-Kumik, Kazanşi*. Poemada *аул, саман, арбузы, чуреки, джигиты, арба, паши, изумруд, кизиль, шаровары, бешмет, ятаган, орда, кинжал, шатры, аманаты, папаха, шамхал, чевяки, кизилбаши* türkiizmlərindən istifadə edilib. Rus şairləri tez-tez ottoponimik sifətlərdən – determinativlərdən istifadə edirdilər. A.İ.Polejaev həmçinin Койсубулинские стремнины (göysu sıldırımları) söz birləşməsindən istifadə edib. “A.P.Lofovskiyə məktubdan hissələr”də (1838) *чихирь, бешмет, кинжал* türkiizmlərinə rast gəlirik.

Y.P.Polonskinin “Tiflisdə gəzinti”, “Ustabaşının seçilməsi”, “Tatar mahnısı”, “Tatar qızı”, “Səttar”, “Karvan” şeirlərində işlənən türkiizmlər Azərbaycan dilinə aiddir. “Ustabaşının seçilməsi” şeirində *базар, уста-баш, пол-абаза, амкар* türkiizmlərinə rast gəlinir. Şerin sərlövhəsində *уста-баши* türkiizmi yiyəlik halda verilir. Şeirdə iki dəfə “вай-вай” nidasından istifadə edilir ki, bu da şairin Tiflisdə yaşadığı zamanlarda geniş yayılmış yerli azərbaycanlı nitqinin koloritini əks etdirir. Nidanın təkrarlı şəkildə verilməsi tragikomik effekt yaradır və şərqli dilənçinin xarakterini göstərməyə kömək edir: “вай-вай, кого-то мы выберем в уста-баши!..”, “С тех пор вай-вай! У братьи нищей уста-баши все нет как нет”.² Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *вай* nidası təəssüf, həyəcan mənasını ifadə edir. “Səttar” şeri Qafqazda tanınmış muğam ifaçısı, azərbaycanlı xanəndəyə həsr edilib, həm də maraqlıdır ona görə ki, şair mətndə Azərbaycan dastanı “Əsli və Kərəm”dən Kərəmin obrazını verir: «Не знаю, что поешь, быть может песень Кярама, кого сожгла любовь».³ “Qaf-

¹ Полежаев А.И. Стихотворения и поэмы, Л.: Советский писатель, 1987, с. 309.

² Полонский Я.П. Лирика. Проза. М., Правда, 1984, с. 78-79.

³ Полонский Я.П. Стихотворения. Л., Советский писатель, 1954, с. 74.

qazdan qayıdarkən yolda”, “Gözləmə” şeirlərində *лячак, зурна, сазан-дар, чадра* türkiizmlərindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan sözü olan *лячак* XIX əsrdə Zaqafqaziyada geniş yayılmışdı. “Azərbaycan etnoqrafiyası” kitabında qadın baş örtükləri arasında ləçəyin təsviri verilir.¹ XIX əsrin ikinci yarısında rus şairləri A.Fet, V.Kuroçkin, A.Tolstoy, A.Maykov, İ.Surikov, A.Jemçujnikov, D.Minayev, K.Feofanov, L.Trifolev, S.Drojjin, İ.Bunin, K.Balmont, F.Solloqub, V.Bryusov da öz yaradıcılıqlarında türk mənşəli sözlərdən geniş surətdə istifadə etmişlər rus dili lüğətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Bunlar əsasən məişət leksikası və isimdən düzələn sifətlər idi: *парчовый, боярский, чин, чиновник, шапка, амбар, кашка, бурлаки, бичева, бирюза, изумруд, буланый, кайма, туман, барыши, сундуки*. Məşhur rus mahnısı olan “Dubinuşka”da L.Trifolev *бурлаки, барыши, барка, сундуки...* türkiizmlərini işləmişdir. “По кремнистому берегу Волги-реки, надрываясь, идут бурлаки..., добывать для других барыши, нагружая чужие сундуки».² XIX əsrin ikinci yarısına aid rus poeziyasında türkiizmlərin leksik-semantik təhlili göstərir ki, şairlər şerin mövzusunda asılı olaraq türkiizmlərdən az və çox sayda geniş tematik dairədə və müxtəlif üslubi məqamda istifadə etmişlər. Onlar rus dilində fonetik və qrammatik adaptasiyadan keçib, geniş spektrli üslubu funksiyalarla səciyyələnilir.

İkinci fəsilin ikinci bölməsində N.S.Qumilyovun, A.A.Axmatovanın, O.E.Mandelştamın poeziyasındakı türkiizmlərin leksik-tematik qrupları nəzərdən keçirilir. “Gümüş əsr”in poeziyasında türk leksikasından istifadə edilməsi dekabrist şairlərin yaradıcılığı ilə səsləşir. İşdə N.S.Qumilyovun, 1920-1921-ci illərə aid olan, məzmunca yüzə yaxın şeiri təhlil edilib və müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan çoxsaylı türkiizmlər aşkarlanıb: isimlər, feillər, sifətlər, nidalar, zərflər. Şairin istifadə etdiyi türkiizmlərin böyük hissəsini isimlər təşkil edir ki, bu da rus ədəbi dilinin müxtəlif leksik laylarını əhatə edir. Bu, qədim rus dövrünə aid olan türkiizmlər və orta əsrlər rus xalqının yaranması dövrünə təsadüf edən türkiizmlərdir: *ко-*

¹ Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 2 c, s. 112.

² Банников Н.В. Три века русской поэзии. М., Просвещение, 1979, с. 376.

рабль, маяк, книга, чертог, бирюза, барыш, корма, караван, шатры, челнок, башни, чубук, кабак, ковер, изумруды, атлас, алмаз, парча, жемчуг, кафтан, бурнус, янычар, бей, султан, дервиш, корабельщик, бедуины, бушмены, феллахи, джины, шакал, кабан, собаки, жираф, туман, бурун, дурман, хамсин. N.S.Qumilyov türkiźmlərdən yararlanmış törəmə fellərdən də istifadə edir: *дурман-дурманит, коч-кочуют, багро-вело-обагрєн, алєло-заалєли.* Şair epitetlər-determinativlər üçün də türkiźmlərdən yararlanmış sifətlərdən istifadə etmişdir: *алый, жємчужный, изумрудный, бархатный, алмазный, атласный, бирюзovýй, туманный, багрыйный, багровый, чайный.* Müəllif türkiźmlərin köməyi ilə müqayisələr yaradır: “Что людская кровь святее *изумрудного* сока трав”.¹ Şair, XVIII əsr şairlərinin M.M.Xeraskov və dekabrist şairlərin poetik ənənələrini davam etdirərək, Şərq xüsusi isimlərini – *Гуссейн, Гассан* -iki “s” ilə verir. N.S.Qumilyovun poeziyasında geniş tematikanı əhatə edən 14 leksik-tematik qrup aşkar etmişik.

A.A.Axmatovanın poeziyasında, bir çoxu artıq alınma söz kimi işarələnməsini itirmiş köhnə və yeni türkiźmlərdən geniş istifadə edilmişdir. A.Axmatovanın poeziyasından götürülmüş çoxsaylı nümunələr rus ədəbi dilinin metaforik sisteminin türkiźmləri mənimsəməsinin göstəricisidir. “Daşkənd səhifələri” şeirində metafora verilir: “Но месяц алмазной фєлукой вдруг выплыл над встречей-разлукой”.² Ayalmaz fєluka – üç yelkənli, üç dorlu gəmi ilə müqayisə edilir. “Когда лежит луна” şeirində ay Cərcə yemişinin dilimi ilə müqayisə edilir, metafora hilalla (ayla) yemiş diliminin oxşarlığı üzərində qurulur: “Когда лежит луна ломтем чарджуйской дыни на краешке окна и духота кругом”.³ Şairənin təxəllüsü “И увидел месяц лукавый” şeirində istifadə edilib: “Ахматовской звать не будет ни улицу, ни строфу”.

A.Axmatova ədəbi təxəllüs kimi götürdüyü türk soyadına görə acılar məhrumiyyətlərə məruz qalmışdır: bu, böyük vətəndaşlıq qeyrəti tələb

¹ Гумилев Н.С. Стихотворения /Н.С.Гумилев, М., Эксмо, 2007, с. 182.

² Ахматова А.А. Лирика, М., Худ. литература, 1989, с. 282.

³ Там же, с. 243.

edir. A. Axmatovanın şeir və poemalarının leksik-semantik təhlili, dəniz, məişət, sosial leksika, balıq adları, quş, bitki, qiymətli daş, musiqi alətləri, ayaqqabı, paltar, parça adlarını birləşdirən 11 leksik-tematik qrupun müəyyənləşdirilməsinə əsas vermişdir.

Rus akmeizminin görkəmli nümayəndələrindən olan O.E.Mandelştamın poeziyasında da müxtəlif leksik-tematik qruplara aid edilə bilən türkizmlər var. Şairin şeirlərində istifadə etdiyi türkizmlərdən alınmış törəmə determinativlərin köməyi ilə yaranmış söz birləşmələrinə nümunələr: чертог туманный, туманный перезвон, туманная боль, туманное окно, элизиум туманный, кочующие толпы, аленький рот, буйный хмель, Шопен чалый. Yeri gəlmişkən, “gümüş əsr”in şairlərinin işlətdiyi epitetlər bir-birinə uyğun gəlir. N.S.Qumilyovun “Rodos” şeirində “туманные (годы)” epitetinə rast gəlirik. O.Mandelştamın “Возможно ли женщине мёртвой хвала?” şeirindəki “аленький ротик” epiteti N.S.Qumilyovun şeirlərindəki “алые (губы), алый, алеющий (цветок)” epitetləri ilə uyğun gəlir. Чалый epitetinin «Шопен чалый» birləşməsi şəklində istifadə edilməsi şairin чалый sözünün türk dillərində olan anlamından xəbərdar olmasını göstərir. M.T.Tağıyev, XVI-XVII əsrlər rus yazılı abidələrində türk mənşəli sözlərin istifadəsini müşahidə edərkən çaly sözünün mənası haqqında məqaləsində təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, lüğətdə bu söz türk mənşəyi göstərilmədən verilmişdir. Daha sonra o, qeyd edir ki, “...rus dilində bu söz atın rəngi (çaly-bozumtul-qəhvəyi) mənasını saxlamışdır, türk dillərində isə bu söz daha geniş mənada işlənir təkcə atlara deyil saç-saqqalı ağarmış (çallaşmış) insanlara və bu rəngdə olan əşyalara da aid edilir.

İkinci fəslin nəticələrində qeyd olunur ki, türkizmlərin bazası əsasında rus dilində yeni metafor sözbirləşmələri, rus bədii ədəbiyyatında müqayisələr yaranır ki, bu özlüyündə türkizmlərin müasir rus ədəbi dilinin leksik-semantik və üslubi sistemlərində irəliləməsinin sübutudur. Poeziyada türkizmlərin leksik-semantik təhlili müasir rus ədəbi dilinin onları mənimsəməsini və bədii ədəbiyyat dilində fəaliyyət göstərməsini nümayiş etdirir.

Üçüncü fəsil türkizmlərin rus poetik nitqində qrammatik adaptasiyasına həsr edilmişdir. Rus poetik dilinə XVIII əsrin sonu, bütün XIX əsr bo-

yu və XX əsrin əvvəlində daxil olan türk leksikasında sözyaratma, qrammatik və geniş orfoqrafıq variantlılıq, eləcə də vurğunun dəyişməsi müşahidə edilir. Üçüncü fəsil türkiizmlərin qrammatik adaptasiyasını nəzərdən keçirən beş bölmədən ibarətdir. **Birinci bölmədə** M.V.Lomonosovun dini odalarında o dövrün qrammatik normaları çərçivəsində türkiizmlərin istifadə edilməsi nəzərdən keçirilir. Onun odalarında rus-bulqar dil əlaqələri dövrünə təsadüf edən az sayda türkiizmlərdən istifadə edilmişdir: *корабль, бисер, шатер, туман, копье, кинжал, колчан, книга*. “İmperatritsə Yelizavetanın taxta çıxmasına dair oda”da (1744) *корабль, бисер, копье* türkiizmləri rus dilinin həmin dövrlərdə olan qrammatik qanunları ilə verilib: “сокровищ полны *корабли*” (ad. hal, cəm), «и се Минерва ударяет копием» (yer., hal, tək). Beş pərdəlik “Tamira və Səlim” faciəsində M.V.Lomonosov əsərin qəhrəmanlarını -ov, -in yiyəlik şəkilçilərinin köməyi ilə yaranmış sifətlərin vasitəsilə ilə adlandırır: Мумет-царь *Крымский*, брат *Тамирин*, Надир-брат *Муметов*, Зайсан-визирь *Муметов*, Клиона-мамка *Тамирина*. Şair Kırım carının adını müsəlman adı olan Məhəmmədin tatar dilində tələffüzünə uyğun olaraq *Mumet* kimi təqdim edib. Türkiyədə indinin özündə də *Memet* adına tez-tez rast gəlmək olur. F.Q.Hüseynov hesab edirdi ki, rus dilindəki yiyəlik şəkilçisi -in türkcə yiyəlik şəkilçisinə gedib çıxır.¹ A.P.Sumarokovun satira, epiqramlarında türkiizmlər, M.V.Lomonosovun poeziyasında olduğundan daha çoxdur. Bunları əsasən qırçaq türk dilləri qrupuna aid etmək olar. «Хор по превратному свету» satirasında алмаз, деньги, боярин türkiizmləri yiyəlik halın cəmində verilmişdir: «Дьячихи алмазов не носят», «В землю денег за морем не прячут», «Пред больших бояр лампад не ставят»². A.P.Sumarokovun epiqrammalarında rast gələn чалма, шапка türkiizmləri adlıq halın təkində qadın cinsində işlənmişdir: «Ни шапка, ни картуз, ни шляпа, ни чалма не могут умножить нам данного ума».³ *Деньги, ал-*

¹ Гусейнов Ф.Г. О тюркских суффиксах в русском языке // Сб. трудов, посвященный 50-летию АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова. Баку, 1996, с. 37.

² Сумароков А.П. Стихотворения. Л., Сов. писатель, 1961, с. 153.

³ Там же, с. 65.

маз, боярин, шапка, чалма türkiizmləri rus dilində rəsmi adaptasiyadan keçib, müvafiq sözyaradıcı formantlar qəbul etmişlər. M.M.Xeraskovun poeziyasında “köhnə” alınma türk sözləri ilə yanaşı, yeni türkiizmlərdən və türk onomastikasından: xüsusi isimlər və toponimlərdən istifadə edilib: “Чесмесский бой” və “Россияды” poemalarında istifadə edilən türkiizmlər: *татары, туман, турки, кинжал, магометанство* və onlardan düzəltmə sifətlər: *татарский, турецкий магометанский*. M.M.Xeraskovun poemalarında Məhəmməd peyğəmbərin adının variantları verilir: *Магомет, Махомет, Махмет* – bundan da müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə isimlər *магометанин, махометанин* və sifətlər; *Магометова война, Магометанская* тьма yaranıb. *Гассан* xüsusi ismini şair iki *s* hərfindən istifadə etməklə bəy sözü ilə müxtəlif variantlarda verir: *Бей-Гассан, Гассан-бей. Гассан* adından yiyəlik sifəti kimi *Гассанов* yaranıb ki, bu da müvafiq sözlərlə *Гассанов флот, Гассаново движение* sözbirləşmələrini yaradıb. Türk toponimi olan Çəşmə sözündən rus dilində *Чесма, -sk* şəkilçisinin köməyi ilə *Чесмесский бой, Чесмеска брань* sifəti alınıb. M.Xeraskovun poemalarında türkiizmlərin təsirlik halının qadın cinsinin şəkilçiləri *-ую, -у* vasitəsilə müxtəlif sifət variantlarından – *Чесмескую, Чесмеску, Магометанскую, магометанску*, istifadə edilib. “Россияда” poemasında *орда* türkiizmindən yaranmış *ордынец, ордынская* sözlərindən istifadə edilib. (*Ордынской гордостью* означился конец, Казань ты покорила и с ней *ордынцев* всех).

Üçüncü fəslin **ikinci bölməsində** K.Batyuşkovun, N.Yazıkovun poeziyasındakı türkiizmlərin qrammatik adaptasiyası işıqlandırılıb. Üçüncü bölmədə A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun poeziyasındakı türkiizmlərin qrammatik adaptasiyası göstərilib. Dördüncü bölmədə A.İ.Polejayevin, Y.P.Polonskinin və XIX əsrin ikinci yarısının şairlərinin poeziyasında türkiizmlərin fonetik və qrammatik adaptasiyası təhlil edilir. Üçüncü fəslin beşinci bölməsində N.Qumilyovun, A.Axmatovanın, O.Mandelştamın poeziyasında türkiizmlərin qrammatik mənimsənilmə dərəcəsi nəzərdən keçirilir. *Газель, феллах* türkiizmlərindən, rus dilinin sifət düzəldən şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlmiş *газельи, феллашские* sifətlərini *almışdır* ki, N.Qumilyov uğurlu şəkildə müqayisədə istifadə etmişdir: “Девушка с

газельими глазами...”. *Дурмань* türkizmindən törəyən *дурманить* feili “Saxara” şeirində uğurla istifadə edilmişdir: “кровь *дурманить* и сеять раздоры”.¹

О.Е.Мандиштам *янычар, султан, турчанка* türkizmlərini işlətmişdir. «Что же мне, как янычару, люб не серчай, турчанка дорогая». «*Султанов* мнительных – разбрызганы...».² *Янычар* türkizmi ismin yönлүк halında verilmişdir və şair tərəfindən müqayisə yaratmaq üçün istifadə edilmişdir. *Султан* türkizmi isə ismin yiyəlik halının cəmində verilmişdir. А.А.Ахматова “*Меня покинул в новолунье...*”³ şəirində *баумак* türkizmindən -ок – suffiksinin köməyi ilə *баумачок* sözünü adlıq halda, cəmdə isə *баумачки* kimi işlətmişdir.

Tədqiqat işinin sonunda əldə etdiyimiz konkret nəticələr aşağıdakılardır:

1. XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəllərində rus poetik nitqində olan türkizmlər rus dilində təbəqələşən türk leksikası, onun assimilyasiya dərəcəsi və xarakteri, eləcə də dil interferensiyası və onun leksik səviyyədə spesifik keyfiyyətləri haqqında məlumatlar üçün etibarlı mənbədir. Slavyan və türk dillərinin qarşılıqlı fəaliyyəti o qədər uzunmüddətli, çoxplanlı və intensiv olmuşdur ki, bu həmin dillərin leksikasının bütün sahələrində, onların frazeoloji və qismən qrammatik sahələrində dərin izlər buraxmışdır. Beləliklə, rus dilində olan türkizmlərin tədqiq edilməsi təkcə milli mədəniyyətin inkişafı proseslərini dərindən anlamaq üçün deyil, həm də bu və ya digər konkret dilin inkişafı və zənginləşməsi təmayülünü başa düşmək üçün də vacibdir.

2. Nəzərdən keçirilən dövrdə rus poeziyasında olan türkizmlərin alınma mexanizminin, onların leksik-semantik differensiyası və etimoloji şərhinin öyrənilməsi kontaktologiya – dillərin qarşılıqlı fəaliyyəti və qarşılıqlı təsiri sahəsində ümumi təmayülün və sonrakı perspektivlərin müəyyən edilməsinə kömək edir.

¹ Гумилев Н.С. Стихотворения, М., Эксмо, 2007, с. 280.

² Мандельштам О.Э. Стихотворения. М., Эксмо, 2006, с. 241.

³ Ахматова А.А. Лирика. М., Художественная литература, 1989, с. 48.

3. XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin əvvəllərində rus poeziyasında olan türkiizmlər rus ədəbi dilini yeni anlayış vahidləri ilə zənginləşdirmiş, onu yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırmışdır. Türkiizmlərin bir hissəsi ümum-xalq dilinə də keçərək, onun ekspressivliyini, emosionallığını və obrazlılığını artırmışdır.

4. Nəzərdən keçirilən dövrdə rus poeziyasında türkiizmlərdən istifadənin çoxluğu onunla izah edilir ki, qəbul edən dildə reallıqların bu qədər unikalığı və spesifikliyi yox idi (misal üçün, *башлык, бешмет, мулла, арык, перу, атлас, тафта, парча* və s.)

5. Bəzi türkiizmlər, qəbul edən dilin semantik sisteminə daxil olaraq, semantik dəyişikliklərə, mənanın başqa cür dərk edilməsinə məruz qalırlar. Bəzi hallarda rus poeziyasında olan türkiizmlər (məsələn, A.P.Sumarokovun əsərlərində) üslubi rol oynayır, onun satiralarında o dövrün ictimai həqiqətlərini ifşa edərək epiqramların ekspressiv-emosional dəyərləndirməsini yaradır (misal üçün, *болван* türkiizmi: «Всегда *болван* – *болван*, в каком-бы ни был чине»).

6. Aparılmış təhlil göstərdi ki, türkiizmlərin bir çoxu (*книга, болван, алмаз, деньги, ятаган, сабля, товарищ, шатёр, бурка, ура*) rus dilinin mövcud izahlı lüğətlərində türkiizmlər kimi qeyd olunmayıb, bu da onların rus dilində olmalarının qədimliyi və qəbul edən dildə sözyaratma formantı qazanmaları ilə bağlıdır.

7. Hələ Q.N.Aslanovun da göstərdiyi kimi, müasir rus dilinin lüğətləri heç də həmişə türkiizmlərin mənşəyini qeyd etmir, tez-tez səhv olanı verilir və ya türkiizmlər qədim rus sözləri kimi təqdim edilir.

8. Rus dilinin qrammatik quruluşu tərəfindən türkiizmlərin mənim-sən-məsi alınma türkiizmə qrammatik forma verilməsində özünü göstərir, yəni, rus dilinə xas olan sözyaradıcı elementlərdə, misal üçün -in şəkilçili soyadları (*Бaxтин, Утин*), həmçinin rus dilinin bəzi şəkilçilərinin – *ач, чик, чук, ин, атин, ятин* türk dili mənşəli olması rus və türk dillərinin daha qədim tarixi əlaqələrindən xəbər verir.

9. İki yüz ildən çox bir müddətdə rus poeziyası üçün türkiizmlərdən istifadənin xarakterik olan variantlılığı mövcud olmuşdur: *Алла-Аллах, Коран-Алкоран, магометанский-махометанский, махометанство-*

магометанство, турецки-турецкие, фелюги-фелука. Bir çox rus şəirləri üçün öz şəirlərində türk alınma sözlərindən yaranmış yeni sözlərdən istifadə etməsi xasdır. Məsələn, Q.R.Derjavin *мурзавецкое, убранство, козырбацкое, чипчакская Золотая орда* sözlərindən istifadə etmişdir.

10. Rus dilində türk toponimlərindən törəmə sifətlər yaranıb. Bizim araşdırmamızda iyirmidən çox belə söz birləşməsi qeyd edilib. M.M.Xeraskovda *чесмесский бой*, Q.P.Derjavində *киргиз-кайсацкая царевна*, A.S.Puşkində *арпачайская* струя, A.İ.Polejaevdə *койсубулинские* стремнины, A.Axmatovada *чарджуйская* дыня və s.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Употребление тюркизов в поэзии Я.П.Полонского и А.И.Полежаева. АМЕА Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar, XXX, Bakı, “Səda”, 2006, с. 222-225.

2. Тюркизмы в поэзии М.Ю.Лермонтова (поэма «Измаил-бей»). BSU. Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2007, 58-64 с.

3. Ориентализмы в русской поэзии XVIII начала XIX веков. Onomastika. Elmi-onomastik jurnal 2-3, Bakı, 2007, с. 126-133.

4. Употребление ориентальной лексики (тюркизов) в русской поэзии «серебряного века». АМЕА Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türkölogiya Beynəlxalq Elmi jurnal, № 3-4, Bakı, 2008, с. 83-89.

5. Употребление ориентализмов в поэзии К.Н.Батюшкова, Н.М.Языкова. Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər, № 1/2009, с. 104-111.

6. Роль тюркизов в поэзии А.Ахматовой. Kültür Evreni üç ayda bir yayımlanan Uluslararası sosial bilimler dərgisi bahar. Türkiyə, 2009, № 2, с. 179-186.

7. Азербайджанское мышление в русской поэзии XIX в. BSU, NDU, QDU, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri I Beynəlxalq elmi konfrans 3-8 may 2010, Bakı-Naxçıvan-Gəncə, с. 155-160.

8. Тюркизмы в поэзии Н.Гумилева. УЗМУ Xəbərləri, № 2, 2011. Вестник Узбекистанского Национального Университета, с. 156-158.

9. Отражение тюрко-славянских связей в русской поэтической речи. AzDİU, Elmi-praktik konfrans, Bakı, 2011,

10. Лексико-семантическое усвоение некоторых тюркизмов в русской поэзии. Евразийская лингвокультурная парадигма и процессы глобализации: история и современность: Материалы II международной научной конференции 10-12 ноября 2011 г. Пятигорск: Изд-во Пятигорского государственного лингвистического университета, с. 154-158.

11. К лексико-семантическому анализу тюркизмов в русской поэзии. Tağıyev oxuları ənənəvi beynəlxalq konfrans Bakı, Mütərcim 2012, с. 13-15.

12. Тюркизмы в татарских песнях Г.Р.Державина. Türkoloji üzərinə araştırmalar. (Тюркологические исследования). Uluslararası Hakemli Dergi. № 6, Afonkarahisar – Kazan, 2013, s. 70-75.

13. Азербайджанская лексика в стихотворениях Я.Полонского. Dilçilik institutunun əsərləri. №1, Bakı, 2013, s. 147-152.

ТЮРКИЗМЫ В РУССКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию тюркского лексического пласта в языке русской поэтической речи XVIII-XIX и начала XX века – периода формирования и дальнейшего развития языка русской поэзии.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, а также краткого словника тюркизмов с их истолкованием и списка использованной литературы и источников.

Во введении обосновываются актуальность темы, её научная новизна, теоретическая и практическая значимость, формулируются цель и задачи исследования.

Первая глава называется «Лексико-семантический анализ тюркизмов в русской поэтической речи XVIII и первой половины XIX века». Здесь рассматриваются история исследования тюркизмов в русистике и азербайджанском языкознании, проводится лексико-семантический анализ тюркизмов указанного периода.

Вторая глава посвящена подробному исследованию лексико-тематических групп тюркизмов в поэзии А.И.Полежаева, Я.П.Полонского и поэтов второй половины XIX века, а также в поэзии «серебряного века». Здесь подробно анализируются индивидуально-авторские эпитеты, сравнения и метафоры.

В третьей главе рассматривается грамматическая адаптация тюркизмов в русской поэтической речи. Здесь рассматриваются словообразовательные и грамматические особенности тюркизмов, а также орфографическая вариативность и колебания в ударении.

В заключении содержатся обобщения, полученные в процессе исследования.

TURKIC WORDS IN RUSSIAN POETIC SPEECH

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the investigation of the Turkic lexical layer in the language of Russian poetic speech of the XVIII-XIX cc. and the beginning of the XX c. – the period of formation and further development of Russian poetic language.

The dissertation work consists of introduction, three chapters, the conclusion, the short glossary of Turkic words with their explanation and a list of the used literature and sources.

In the introduction the actuality of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance have been based, the aims and the tasks of the investigation have been formulated.

The first chapter is entitled “Lexical-semantic analysis of Turkic words in Russian poetic speech of the XVIII c. and the first half of the XIX c.”. Here the history of investigation of Turkic words in Russian and Azerbaijanian linguistics have been considered and the lexical-semantic analysis of the above mentioned period’s Turkizms have been realized.

The second chapter is dedicated to the detailed analysis of lexical-thematic groups of Turkic words in the poetry of A.I.Polezhayev, Y.I.Polonski and the poets of the second half of the XIX c. and also in the poetry of “Silver Age”.

Here individual-author’s epithets, comparisons and metaphors have been analysed.

The third chapter is devoted to grammatical adaptation of Turkic words in the Russian poetic speech. Here have been considered the word-forming, grammatical peculiarities of Turkic words and orthographic variation and a vacillation in stress.

The conclusion includes the generalizations which were achieved in the process of investigation.

